

Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка

Кафедра соціальної роботи та соціальної педагогіки

МАГІСТЕРСЬКА РОБОТА

на тему:

**«ПРАКТИЧНІ ШЛЯХИ НАЛАГОДЖЕННЯ ВЗАЄМОДІЇ
СОЦІАЛЬНОГО ПРАЦІВНИКА З БАТЬКАМИ І ДІТЬМИ З
НЕПОВНИХ РОДИН»**

Спеціальність: 231 Соціальна робота

Виконала:

АДАМ'ЯК ГАЛИНА ВОЛОДИМИРІВНА

Науковий керівник:

доктор педагогічних наук, професор
КАЛАУР Світлана Миколаївна

Рецензент:

ВАСИЛЕНКО Олена Миколаївна
кандидат педагогічних наук, доцент
в.о. завідувача кафедри завідувача кафедри
соціальної роботи і соціальної педагогіки
Хмельницького національного університету

Робота захищена з оцінкою:

«_____—_____»

Секретар ДЕК _____

«_____» _____ 2025 р

Тернопіль 2025

АНОТАЦІЯ

Адам'як Галина Володимирівна. «Практичні шляхи налагодження взаємодії соціального працівника з батьками і дітьми з неповних родин» магістерська робота. – Тернопіль, 2025. 108 с.

Досліджувалися теоретичні, методичні та практичні підходи до організації діяльності соціального працівника з батьками та дітьми, що виховуються в неповних сім'ях.

Об'єкт дослідження – соціальна робота з членами неповних родин.

На основі аналізу й систематизації соціальної та психолого-педагогічної літератури було досліджено особливості функціонування та проблеми, які мають неповні родини у яких відсутній один із батьків. Представлено характеристику материнської та батьківської родини. Проведено аналіз найбільш перспективних шляхів, які може використати соціальний працівник з метою налагодження ефективної взаємодії з батьками і дітьми, які виховуються в неповних (материнських чи батьківських родин). У процесі дослідження розроблено програму соціально-педагогічного практикуму, який підвищує ефективність соціальної взаємодії.

Ключові слова: неповні родини, батьківська сім'я, материнська сім'я, соціальний працівник, налагодження взаємодії, програма соціально-педагогічного практикуму.

SUMMARY

Adam'yak Halyna Volodymyrivna. "Practical ways of establishing interaction of a social worker with parents and children from single-parent families" master's thesis. - Ternopil, 2025. 108 p.

Theoretical, methodological and practical approaches to organizing the activities of a social worker with parents and children raised in single-parent families were studied.

The object of the study is social work with members of single-parent families.

Based on the analysis and systematization of social and psychological and pedagogical literature, the features of functioning and problems of single-parent families in which one of the parents is absent were studied. A characteristic of the maternal and paternal family was presented. An analysis of the most promising ways that a social worker can use to establish effective interaction with parents and children raised in single-parent (maternal or paternal families) was conducted. In the process of the study, a program of a social and pedagogical workshop was developed that increases the effectiveness of social interaction.

Keywords: single-parent families, paternal family, maternal family, social worker, establishing interaction, socio-pedagogical workshop program.

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ	2
SUMMARY	3
ЗМІСТ	4
ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. НЕПОВНІ РОДИНИ ЯК СУБ'ЄКТ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СОЦІАЛЬНОГО ПРАЦІВНИКА	12
1.1. Соціально-психологічна характеристика і сучасні проблеми неповних сімей	12
1.2. Виховний потенціал неповних родин	23
1.3. Нормативні та соціально-педагогічні аспекти налагодження взаємодії соціального працівника з неповними родинами	33
Висновки до першого розділу	40
РОЗДІЛ 2. ПРАКТИЧНІ ШЛЯХИ ОРГАНІЗАЦІЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СОЦІАЛЬНОГО ПРАЦІВНИКА З НЕПОВНИМИ СІМ'ЯМИ	42
2.1. Використання соціально-педагогічних та андрогогічних аспектів у діяльності соціального працівника з неповними родинами	42
2.2. Практичні методи налагодження ефективної взаємодії з між членами неповної родини та класифікація видів роботи соціального працівника з даною категорією родини	51
2.3. Методика організації експериментального дослідження щодо налагодження ефективної взаємодії соціального працівника з батьками і дітьми з неповних родин	61
Висновки до другого розділу	73
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ	75
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	80
ДОДАТКИ	100

ВСТУП

Актуальність дослідження. Насамперед наголосимо на тому, що сім'я завжди була і буде найбільш вагомим соціальним інститутом, що може ефективно здійснювати процес соціалізації та виховання дітей. Оскільки сім'я – первинний осередок українського суспільства, що забезпечує потреби індивіда, вона найбільше впливає на нього. У зв'язку з цим проблеми соціального функціонування людини та пов'язані з ними психолого-педагогічні та соціальні проблеми нерідко виникають саме у сім'ї. Для того щоб суспільство нормально функціонувало та розвивалося, сім'я повинна виконувати низку найважливіших функцій та ролей як загальнолюдських, так і тих, які вимагає від неї суспільство. До найбільш вагомих відносимо первинне забезпечення людських потреб, виховання дітей, продовження соціально-культурних традицій. Щоб виконувати усі ці та ряд інших функцій, дорослі члени сім'ї повинні відігравати різні ролі: чоловіка (дружини), глави сім'ї, батька, «охоронця сімейного вогнища», «постачальника». У цій площині науковці розглядають сім'ю як цілісну систему, яка спрямовує свою діяльність на забезпечення потреб дитини у безпеці та допомагає їй усвідомити себе як частини родини. Також саме у сім'ї дитина може отримати задоволення своєї нагальної потреби у захисті та формуванні її ідентичності.

Нині, у час російсько-української війни, українська сім'я постає перед необхідністю розв'язувати значну кількість соціальних, економічних та педагогічних проблем, пов'язаних із військовим станом. У цьому контексті соціальні працівники мають швидко реагувати на нагальні потреби українських родин та якісно і швидко надати необхідну допомогу у складних життєвих обставинах.

Серед великого спектру проблемних українських родин ми виокремлюємо неповні родини, які, доволі часто, володіють слабкими адаптивними можливостями, у таких сім'ях часто відбуваються деструктивні конфлікти – і як наслідок втрачаються можливості самотійно налагодити

ефективну співпрацю між усіма членами родини. Як свідчить статистика та наші власні спостереження, батьківським та материнським неповним родинам важко якісно виконувати усі свої функції по відношенню до виховання дітей.

З'ясовано, що саме неповнолітні особи з неповних родини найчастіше поповнюють ряди тих дітей, які позбавлені батьківського піклування, адже у таких родин часто відбувається вилучення дітей та влаштування їх в різноманітні інтернатні заклади. З огляду на наведені вище факти, неповна сім'я самотужки не може впоратися із ситуацією, а тому потребує компетентної та системної допомоги з боку фахівців соціальної сфери (соціальних працівників, соціальних педагогів та практичних психологів), щодо налагодження ефективної взаємодії між дітьми та батьком (у батьківській) та матір'ю (у материнській) неповній родині. Успішна професійна діяльність фахівця із соціальної роботи передбачає комплексний підхід до сім'ї як системи, тобто вимагає розгляду її як структурного осередку українського суспільства, особливості такого підходу, багато в чому, визначають життєдіяльність неповної родини.

З погляду завдань нашого магістерського дослідження, важливо розглянути внутрішню структуру сім'ї, складові її підсистеми, ґрунтовно проаналізувати основні ролі, що їх виконують члени неповної родини, розібрати стосунки між ними. Вважаємо, що такий системно-структурний підхід до аналізу неповної сім'ї як об'єкту і суб'єкту діяльності соціального працівника дозволить йому сприймати та осмислювати цю категорію проблемних родини як таку, у проблемах якої він повинен досконало розібратися, виявити основні джерела та причини, щоб надати необхідну (і найбільш доцільну в конкретній соціальній та психолого-педагогічній ситуації) кваліфіковану допомогу.

Наголосимо, що питання соціальної роботи з різними категоріями родин були в центрі уваги українських науковців та практиків. Зокрема, питання організації роботи з проблемними родинами активно

досліджувались З. Зайцевою, І. Зверєвою, А. Капською, З. Кияницею, О. Мороз, Ж. Петрочко, І. Пешою, Г. Постолук, Т. Семигіною та ін. Психолого-педагогічні аспекти роботи з неповними родинами доволі ґрунтовно вивчали Т. Алексеєнко, М. Докторович, С. Калаур, А. Капська, К. Маннапова, Н. Олексюк та ін. Нині у напрацюваннях Т. Білосор, О. Коломієць, Т. Лакусти, Г. Пастошук, І. Юрченко доволі активно розвивається питання, які стосуються організації життєдіяльності неповних сімей. Нині українські психологи, соціальні працівники, соціальні педагоги та педагоги (О. Полтавець, К. Суятинова, І. Юрченко, Н. Ярош та ін.) активно вивчають особливості усвідомлення у дітей з неповних сімей власного образу сім'ї. Причини появи неповних родин ґрунтовно досліджені у публікаціях Т. Лакусти, К. Маннапової, А. Пан, О. Полтавець та ін.

Варто констатувати, що українські науковці системно аналізували питання, які стосуються налагодження ефективної діяльності фахівців соціальної сфери (соціального педагога, соціального працівника та практичного психолога) із родинами, які мають різноманітні соціальні та психолого-педагогічні проблеми. Так, до вагомих проблем відносимо питання, які стосуються налагодження ефективної взаємодії між дітьми та одним із членів батьків у неповних родинах. Окреслені питання представлені у публікаціях М. Докторович, А. Конончук, О. Лютак, О. Максимович, К. Суятинової, А. Шульги та ін. Проте, доцільно наголосити, що ще й нині теоретико-методичні й практичні питання налагодження якісної та ефективної взаємодії між членами неповних родин (між дітьми та матір'ю у материнській та батьком у батьківській) не є повністю вивченим.

Вважаємо, що наукова дефініція «налагодження взаємодії соціального працівника з батьками і дітьми з неповних родин» є доволі складною дефініцією та потребує всебічного та ґрунтовного вивчення як з соціальної так і з психолого-педагогічної точки зору. Науковці, які займалися дослідженням методичних та практичних аспектів роботи фахівців соціальної сфери (соціальних працівників, соціальних педагогів та

практичних психологів) з неповними родинами наголошують на доцільності системної та цілеспрямованої роботи, яка стосується налагодження ефективної взаємодії з членами неповних сімей, а також використання тренінгових програм, а також доцільно розробити програму соціально-педагогічного практикуму, що охоплює дану проблематику.

Таким чином, відзначимо, що питання вивчення теоретичних, методичних та практичних аспектів налагодження фахівцем із соціальної роботи позитивної взаємодії з батьками (матір'ю з материнської та батьком з батьківської) і дітьми з неповних родин ще й нині є недостатньо вивченим у вітчизняній соціально-педагогічній та психологічній науці. Саме тому було визначено тему нашої магістерської роботи **«Практичні шляхи налагодження взаємодії соціального працівника з батьками і дітьми з неповних родин»**.

Мета дослідження полягає у вивченні процесу налагодження фахівцем із соціальної роботи ефективної взаємодії між батьками і дітьми з неповних родин на основі використання соціально-педагогічного практикуму.

Відповідно до мети сформульовано такі **завдання дослідження**:

1. На основі вивчення наукової літератури здійснити змістовий аналіз наукової дефініції «неповна сім'я» та проаналізувати основні причини їх виникнення та встановити проблеми, які у них виникають.
2. Охарактеризувати виховний потенціал неповних родин.
3. Вивчити ефективні шляхи налагодження якісної взаємодії соціального працівника з неповними родинами.
4. Розробити й апробувати програму соціально-педагогічного практикуму, що забезпечить налагодження позитивної взаємодії батьків і дітей з неповних родин.

Об'єкт дослідження – соціальна робота з членами неповних родин.

Предмет дослідження – формування соціальним працівником позитивної взаємодії з батьками і дітьми з неповних родин на основі засобів соціально-педагогічного практикуму.

Для розв'язання поставлених у магістерській роботі завдань ми використовували такі **методи наукового дослідження**:

теоретичні – контент-аналіз наукової літератури з теми організації соціально-педагогічної роботи з проблемними родинами у цілому та із неповними сім'ями зокрема, вивчення юридичних документів, що становлять законодавчу основу соціального захисту неповної родини для визначення сутності, змісту та особливостей організації професійної роботи соціального працівника/фахівця з соціальної роботи з цією категорією проблемних родин; аналіз та синтез наукової інформації, а також систематизація й узагальнення наукових положень з метою встановлення змістової характеристики особливостей налагодження ефективної взаємодії соціального працівника з дітьми і матір'ю (з материнської) чи батьком (з батьківської) з неповної родини;

емпіричні – застосування методів психолого-педагогічного дослідження проблем у вихованні та налагодженні ефективного спілкування з дітьми із неповних сімей: аналіз документації, соціометрія, діагностичні психолого-педагогічні карти, спостереження, анкетування, опитувальники на виявлення рівня тривожності, бесіди з метою системного вивчення проблем, які є у неповних родинах та дослідження ефективних шляхів налагодження якісної міжособистісної взаємодії; методи вивчення взаємодії соціального працівника / фахівця з соціальної роботи з батьками та дітьми з неповної родини: опитування, бесіда, аналіз думок членів неповних сім'ях, включене спостереження, самооцінка, аналіз продуктів діяльності фахівців з соціальної роботи (плани, програми, опитувальники, довідки соціальних служб у громаді);

методи математичної статистики – статистична обробка і якісний аналіз отриманих експериментальних даних для перевірки ефективності розробленої програми соціально-педагогічного практикуму, що спрямований на налагодження соціальним працівником / фахівцем з соціальної роботи позитивної взаємодії з батьками і дітьми з неповних родин.

Основним методом ми обрали соціально-педагогічний експеримент. Використання теоретичних, емпіричних та статистичних методів дозволило нам комплексно проаналізувати як позитивні так і негативні явища, які виникають у неповних родинах та дало змогу ефективно організувати системну діяльність щодо налагодження соціальним працівником / фахівцем з соціальної роботи ефективної міжособистісної взаємодії з батьками з неповних родин (матір'ю з материнської родини та батьком із батьківської родини) і дітьми.

Апробація результатів дослідження. Основні теоретичні, експериментальні та прикладні результати дослідження, його концептуальні положення й узагальнені висновки висвітлювалися у виступі з науковою доповіддю на секційному засіданні всеукраїнської наукової конференції здобувачів вищої освіти і молодих учених «Стратегії наукового пошуку в соціальній роботі, соціальній педагогіці та соціальній освіті: поліфункціональність ідей» (7 листопада 2025 р. м. Тернопіль, ТНПУ, кафедра соціальної роботи та соціальної педагогіки).

Теоретичне значення дослідження. Представлені у магістерській роботі теоретичні й методичні положення, які стосуються змісту організації соціальної роботи з неповними родинами у площині надання їм допомоги з боку соціального працівника / фахівця з соціальної роботи щодо налагодження позитивної міжособистісної взаємодії з батьками і дітьми з неповних родин можуть бути використані соціальними працівниками, соціальними педагогами та практичними психологами для організації їхньої практичної діяльності.

Практичне значення дослідження полягає в розробці практичних матеріалів програми соціально-педагогічного практикуму *«Ефективна взаємодія між батьками та дітьми з неповних родин»*, що охоплює інтерактивні методи і форми для налагодження ефективної діяльності щодо формування позитивної взаємодії між членами неповної сім'ї. Відзначимо, що розроблений у магістерському дослідженні діагностичний матеріал

можна використати для дослідження стану сформованості готовності майбутніх соціальних працівників до роботи із неповними родинami. Запропоновано практичні матеріали для налагодження позитивної взаємодії між усіма представниками різних типів неповних українських родин. Вважаємо, що авторські практичні матеріали, які представлені у додатках до магістерського дослідження можуть використовуватися викладачами закладів вищої освіти, які готують майбутніх соціальних працівників, а також можуть бути використані для написання методичних рекомендацій у системі післядипломної освіти під час організації курсів підвищення кваліфікації працівників й надавачів соціальних послуг державної і комунальної власності; фахівців із соціальної роботи, соціальних менеджерів, соціальних робітників.

Публікації. Основні результати дослідження відображено у такій публікації авторки:

1) Адам'як Галина Володимирівна. Організаційні аспекти налагодження ефективної взаємодії соціального працівника з батьками та дітьми з неповних родин. *Стратегії наукового пошуку в соціальній роботі, соціальній педагогіці та соціальній освіті: поліфункціональність ідей*: збірник матеріалів III всеукраїнської наукової конференції (7 листопада 2025 р. м. Тернопіль). Тернопіль.

Експериментальна база дослідження. Магістерська робота виконувалася на базі Комунальній установі «Центр надання соціальних послуг» Хоростківської міської ради.

Структура та обсяг магістерської роботи. Магістерське дослідження складається зі вступу, двох розділів, висновків до кожного з розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (87 найменувань, з них 1 іноземне) та додатків. Магістерська робота ілюстрована 2 таблицями та 1 рисунком. Загальний обсяг дослідження становить 108 сторінок, основний зміст дослідження викладено на 80 сторінках.

РОЗДІЛ 1

НЕПОВНІ РОДИНИ ЯК СУБ'ЄКТ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СОЦІАЛЬНОГО ПРАЦІВНИКА

1.1. Соціально-психологічна характеристика і сучасні проблеми неповних сімей

Сім'я – це той інститут, який сприяв виживанню усього людства і практично кожного століття частково змінює свій соціальний та моральний вигляд. Соціалізація людина, як істоти природної та соціальної розпочинається в сім'ї. Адже саме сім'я зустрічає дитину при її появі на світ, у сім'ї (спочатку у батьківській, а потім і у власній) проходить життя людини. Тобто, можемо відповідально стверджувати, що сім'я виступає основною «формою» усього життєвого шляху людини, бо в сім'ї людина має змогу знайти усе те, що робить її людиною. Наголосимо, що в сім'ї відбувається становлення особистості, формування та розкриття її сутнісних поведінкових принципів, у сім'ї людина засвоює систему цінностей, що визначає її подальшу моральну та громадянську позицію.

Насамперед відзначимо, що «згідно з системним підходом, сім'я є різновидом соціальної системи, яка характеризується певними взаєминами та взаємодіями між її членами, що проявляються у відповідних схемах взаємодії, структурі, розподілі ролей та функцій» (Пеша&Сопівник&Галайдюк&Кошук, 2023, с. 195). Як доводять А. Капська, Н. Олексюк, С. Калаур та З. Фалинська саме «сім'я виступає моделлю конкретного історичного періоду розвитку суспільства, відображає його економічні, моральні й духовні суперечності, забезпечує соціалізацію і самореалізацію індивіда, сприяє формуванню особистості з унормованою поведінкою» (Капська&Олексюк&Калаур&Фалинська, 2010, с. 5).

Наголосимо, що ми поділяємо позицію науковців у тому, що «для людини сім'я – головний компонент середовища, в якому він живе першу

чверть свого життя і який він намагається побудувати все наступне життя» (Зберегти сім'ю, 2008, с. 7).

Автори енциклопедії для фахівців соціальної сфери акцентують увагу на тому, що в англomовних країнах для пояснення терміну сім'я найчастіше використовують термін «family» – фамілія, тоді як у слов'янському лексиконі у цей термін вкладають наступний сенс – «спільне ім'я для членів сім'ї», тобто мова йде про прізвище (Енциклопедія для фахівців соціальної сфери, 2012, с. 455). Подібне трактування представлено й у тлумачному словнику (Тлумачний словник-мінімум із соціальної педагогіки та соціальної роботи, 2017)

У нашій магістерській роботі основоположним будемо вважати визначення сім'ї, яке представлено у Сімейному кодексі України, де наголошено, що «сім'ю складають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки» (Сімейний кодекс України, 2002).

Сім'я є первинним інститутом соціалізації дитини, що вагомою ланкою між соціальними нормами та процесом розвитку особистості. Виховний потенціал сім'ї реалізується у певних функціях. Нині у наукових дослідженнях (Бичук&Сокол, 2017; Капська&Пеша, 2012; Семигіна, 2020) зосереджено увагу на характеристиці функцій сім'ї та її класифікації. Так найбільш вагомими є такі функції, як-от: *виховна, репродуктивна, господарсько-побутова, виробничо-економічна, матеріальна, первинного соціального контролю, духовного спілкування, соціально-статусна, дозвіллева, емоційна, сексуальна* та ін. У додатку А ми представили більш ґрунтовну характеристику виокремлених у науковому обігу функцій.

Для того, щоб сім'я стала дійсно стабільною, могла успішно виконувати усі свої соціально значущі функції, необхідні серйозне і всебічне сприяння сім'ї, допомога та підтримка як на державному рівні, так і від фахівців, що працюють в соціальній сфері. Разом з тим на сім'ю покладена й діяльність щодо власного формування, це потрібно для того, щоб діти не

засвоїли патологічну модель сімейної поведінки дорослих і не перенесли її у власну сім'ю.

Також варто наголосити, що нині у соціальній роботі уже розроблена типологія сімей за певними класифікаційними ознаками. Так, на основі вивчення наукових публікацій (Клос&Микитенко, 2005; *Практики надання соціальних послуг сім'ям, які перебувають у складних життєвих обставинах*, 2016; *Соціальна робота: Короткий енциклопедичний словник*, 2002) виокремлено доволі широкий спектр типологій (класифікацій) родин, а саме науковці брали до уваги такі класифікаційні ознаки, як-от:

- за складом, за кількістю дітей;
- за юридичним оформлення шлюбу;
- за типом главенства в сім'ях;
- за наявністю нерідних дітей;
- за соціальним станом;
- за місцем проживання;
- за сімейним стажем;
- за національним (етнічним) складом;
- за рівнем матеріального достатку;
- за професійною діяльністю подружжя;
- за особливими умовами сімейного життя;
- за якістю сімейних взаємин;
- за критерієм влади;
- за ступенем негараздів;
- за виховним потенціалом.

Узагальнена інформація щодо характеристики представленої типології сімей відображена у додатку Б.

Сьогодні ми все частіше спостерігаємо, що сім'я як базова цінність, водночас зазнає впливу глобального процесу модернізації, який проявляється в індивідуалізації життєвих стилів, що приводять до варіативності моделей української сім'ї. Традиційна парадигма, що передбачає жорстко регулюючу

роль сімейних традицій, звичаїв, порядку і зовнішнього авторитету, замінюється інноваційною, яка орієнтована на автономію особистості у виборі стратегії поведінки в родині. Спостерігається відмова від відданості шлюбу протягом усього життя, суттєво збільшується інтенсифікація розлучень і розпад шлюбів, збільшення кількості неповних сімей та сімей з нерідними батьками, набуло широкого поширення позашлюбна народжуваність.

Як свідчать напрацювання Т. Алексєєнко (*Робота з сім'ями, які потребують професійної соціально-педагогічної підтримки*, 2007) та Т. Журавель (*Соціальна робота з вразливими сім'ями та дітьми*, 2017) у XXI ст. в українській сім'ї спостерігається активний процес демократизації внутрішніх сімейних відносин, які найчастіше будуються на основі як партнерства, визнання за кожним членом сім'ї не лише обов'язків, а й права на автономію, ініціативу, свободу. Демократизація відносин у сім'ї змінюється від взаємодоповнюваності до взаємозамінності. Як доводить І. Іщенко (Іщенко, 2017) нині активно йде перерозподіл влади та соціальних ролей у сім'ї. Тому в мінливих суспільно-політичних умовах повинні бути знайдені нові механізми, що відповідають правам окремих членів сім'ї та підтримують ефективну життєдіяльність.

Відзначимо, що в сучасні Україні суттєво збільшилась кількість *неблагополучних родин*. Як доводять О. Мороз, Г. Постолук, Т. Семигіна «неблагополуччя сім'ї визначають за такими вимірами:

- фізично-матеріальне неблагополуччя сім'ї;
- афективним – порушення емоційних стосунків у сім'ї;
- раціональним (інтелектуальним) – відсутність спільного змістовного дозвілля;
- соціальним (культурним) – неблагополуччя у сфері внутрішніх та зовнішніх комунікацій сім'ї;
- духовним (ідеологічним) – неблагополуччя у сфері духовного і морального здоров'я» (*Зберегти сім'ю*, 2008, с. 10).

У магістерському дослідженні ми робитимемо головний акцент на ґрунтовному вивченні проблем такої категорії неблагополучних родин, як – неповні родини, яка стала проблемною через те, що у ній спостерігається порушення емоційних стосунків – і як наслідок відчуються труднощі під час налагодження взаємостосунків між членами неповної родини. Таким чином, серед доволі великого класифікаційного спектру класифікацій (типології) сімей, ми зробили головний акцент *на неповних родинах – неповних сім'ях*. Коротко обмотивуємо свій вибір.

Насамперед відзначимо, що у підручнику за авторством З. Кияниці та Ж. Петровича зроблено наголос на тому, що «відповідно до міжнародного досвіду соціальної роботи, першочерговим завданням діяльності соціальних працівників/фахівців із соціальної роботи є створення умов для збереження сім'ї для дитини. Оскільки гармонійний розвиток дитини не можливий поза сім'єю, батьки мають уміти створювати сприятливе сімейне середовище (атмосферу щастя, любові і розуміння) для своїх дітей. Це стосується як повних так і неповних родин. Адже цей постулат є стрижневим положенням Конвенції ООН про права дитини, яке винесене в преамбулу документа та підкреслює важливість побудови системи соціальної підтримки сімей таким чином, щоб гарантувати, з-поміж інших прав, право дитини на сім'ю» (*Соціальна робота з вразливими сім'ями та дітьми*, 2017, с. 11). Саме таким мотивом ми керувалися, обираючи для дослідження *неповні родини* та вивчаючи шляхи налагодження *найбільш оптимальної взаємодії соціального працівника з батьками і дітьми* у таких українських родинах.

Також підтвердження вагомості проблематики щодо висвітлення діяльності соціального працівника / фахівця з соціальної роботи з неповними родинами ми знайшли у Постанові Ради Європи щодо прав дітей та розвитку соціальних послуг, дружніх до дітей та сімей (Recommendation CM/Rec, 2011). Так, у даному документі наголос на доцільності дотримуватися фундаментальних принципів під час надання послуг для родин, а саме мова йде про:

- необхідність здійснювати дії з врахуванням інтересів дитини;
- активне застосування сімейно-орієнтованого підходу;
- сприянню активній участі як дитини та і її батьків у діяльності як суспільства у цілому, так і конкретної громади;
- застосування принципів інтеграції, комплексності, та налагодження ефективної взаємодії між усіма надавачами послуг.

Підтримуємо позицію І. Білої, яка у своєму магістерському дослідженні довела той факт, що життя в неповних сім'ях суттєво відрізняється та істотно впливає на увесь процес виховання неповнолітніх дітей у родині. Авторка доводить той факт, що «Діти, які ростуть у таких умовах, позбавлені прикладу стосунків між батьками в сімейному партнерському мікрокліматі взаємин, тому це вкрай негативно впливає на їхню онто- і соціогенезу, на готовність до набуття і виконання в подальшому сімейних ролей і статусів» (Біла, 2024. с. 4).

Нині існує доволі багато різноманітних підходів до трактування самого терміну «**неповна сім'я**». Так, у Законі України «Про охорону дитинства» чітко вказано, що неповна сім'я – це «сім'я, яка складається з матері або батька і дитини (дітей)» (*Про охорону дитинства: Закон України*).

Наведемо інші визначення. До прикладу з психологічної позиції нам імпонує визначення, яке представлено у статті Г. Пастощук, де авторка констатує, що неповні родини – це «*категорія сімей, в якій неповнолітня (ні) дитина (діти) проживає з одним із батьків, який несе за неї повну відповідальність*» (Пастощук, 2018, с. 90). У підручнику під авторством зазначено, що «неповна сім'ях – це сім'ях з одним із батьків та дітьми» (Пеша&Сопівник& Галайдюк&Кошук, 2023, с. 198).

У своєму магістерському дослідженні І. Біла, пропонує вважати неповною таку українську родину, «*яка має специфічну структуру через порушення внутрішніх відносин та зв'язків, або сім'ю, в якій дитина мешкає з кимось із батьків, що несе за неї всю відповідальність*» (Біла, 2024, с. 8). Таке визначення, на наш погляд повністю відповідає сьогоdnішнім реаліям.

Нам імпонують визначення, які наведені у публікаціях А. Конончука та І. Комплієнка. До прикладу, І. Комплієнко зазначає, що «родини у яких немає одного із батьків прийнято називати неповною» (Комплієнко, 2020, с. 179). Подібну позицію відстоює А. Конончук, який позиціонує, що «неповна сім'я складається з батька та дитини, що опинилися у складній життєвій ситуації та потребують комплексної соціальної або соціально-педагогічної допомоги (Конончук, 2014, с. 50).

На основі творчого вивчення магістерського дослідження А. Пан, було з'ясовано, що «сьогодні кожна третя дитина виховується у неповній сім'ї. Вивчення виховних можливостей сучасної сім'ї, а також батьківського виховання в умовах неповної сім'ї, збереження психічного та морального здоров'я дитини є 14 досить актуальним. У неповній сім'ї спостерігається таке явище, як фемінізація (переважання жіночого впливу), і рідко – переважання чоловічого впливу (маскулінізація). (Пан, 2012, с. 14).

Розглянемо **основні причини**, які сприяють виникненню такого типу родин, як неповні. Насамперед констатуємо, що у даній площині існує доволі великий спектр підходів. До прикладу, науковці (*Війна в Україні: соціологічний вимір*, 2023; Зверєва& Безпалько&Харченко, 2003; Лакуста, 2015; Пєша&Яблонська, 2019; *Проблеми українських дітей під час війни*, 2023) виокремлюють певний спектр *основних причин виникнення неповних родин*, а саме:

- смерть одного із батьків;
- розлучення батьків;
- народження дитини поза шлюбом;
- трудова міграція одного із батьків за кордон і подальше дистантне проживання;
- загибель батька чи матері під час російсько-української війни.

Однак, з психолого-педагогічної точки зору можемо констатувати, що сучасне зростання кількості неповних родин перебуває у прямій залежності

від порушення шлюбно-сімейних стосунків, які виражаються у таких аспектах, як:

- швидке поширення дошлюбних стосунків, що пов'язане із низьким рівнем сексуальної культури;
- видозміни традиційних ролей чоловіка – батька та жінки – матері;
- неготовність молоді до утворення сім'ї;
- неадекватні вимоги до партнера (зазвичай завищені вимоги);
- існування девіантної поведінки (наркотична, алкогольна залежність; ігроманія; жорстоке поводження)

Стосовно класифікації (різновидів) неповних сімей, ми за основу взяли дослідження З. Зайцевої (Зайцева, 1994), О. Коломієць (Коломєць, 2009), М. Лукашевич (Лукашевич, 2012), О. Максимович (Максимович&Постовий, 2004) та І. Юрченка (Юрченко, 2008) було виокремлено чотири основних типи неповних українських родин (рис. 1.1).

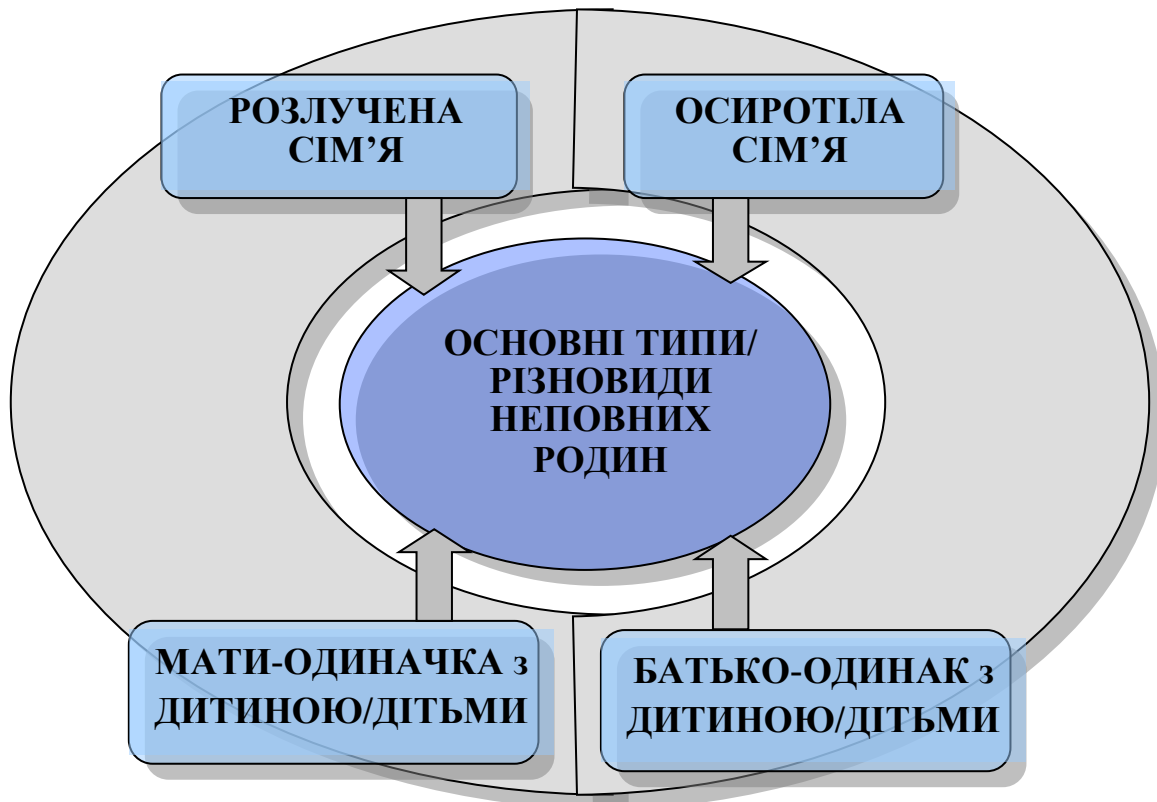

Рис. 1.1. Типологія неповних родин (авторське узагальнення).

На основі узагальнення публікацій науковців (Докторович, 2007; *Зберегти сім'ю, соціальна робота з сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах*, 2008; Максимович&Постовий, 2004; Маннапова, 2016; Пастощук, 2018; Пеша, 2012; Суятинова, 2013; Юрченко, 2008) було з'ясовано, що до найбільш вагомих *соціально-психолого-педагогічних проблем* неповних родин з урахуванням сучасних українських реалій доцільно віднести такий спектр, як-от:

- по-перше, родинний дискомфорт дітей у цих сім'ях, який сприяє розвитку різного роду особистісних комплексів;
- по-друге, відсутність внутрішньої гармонії, яка часто стає причиною психологічних порушень;
- по-третє, дефіцит уваги до дітей у неповних родинах;
- по-четверте, складнощі під час формування повноцінної статево-рольової ідентифікації;
- по-п'яте, відсутність належної комунікації у родині між дітьми та матір'ю (у материнській) чи батьком (у батьківській) неповній сім'ях;
- по-шосте, складність у виконанні виховної функції призводить до порушення соціалізації як батьків так і дітей.

Наш власний досвід роботи на посаді фахівця із соціальної роботи у Комунальній установі «Центр надання соціальних послуг» Хоростківської міської ради, дозволив встановити, що окрім наведених вище *проблем* існують й інший спектр проблем, як-от:

- соціальна незахищеність;
- матеріальна скрута.

Таким чином, сучасні соціально-економічні умови, демографічна ситуація та російсько-українська війна сприяють значному зростанню числа неповних сімей. Вважаємо, що головні *соціальні причини* зростання кількості неповних родин полягають у наступному:

- 1) соціальна незрілість значної частини молоді, які несвідомо одружуються, а потім прирікає свій шлюб на нестабільність та розлучення;

- 2) зниження порогу фізичного та психічного здоров'я членів сім'ї;
- 3) російсько-українська війна та іншого роду конфлікти, що викликають зростання смертності молодих чоловіків та овдовіння жінок;
- 4) зниження рівня матеріального добробуту, житлові проблеми;
- 5) афективні звички (алкоголізм, наркоманія, токсикоманія та ін. одного з подружжя, що сприяє втраті одного з батьків, найчастіше батька).

Варто також зазначити і те, що проблеми неповної сім'ї загострюються і внаслідок зростання позашлюбної народжуваності дітей неповнолітніми жінками, соціальний статус яких не дозволяє самостійно утримувати дитину.

На основі вивчення публікацій науковців за останні десять років (Біла, 2024; Білозор, 2016; Полтавець, 2018; Юрченко, 2016; Ярош&Розумна, 2020), до найбільш вагомої проблеми, з якою зустрічаються діти, які виховуються у неповних родин, можна віднести *сімейний дискомфорт, що спричиняє різні внутрішньоособистісні конфлікти та особистісні комплекси*. Також доцільно звернути увагу на питання *налагодження ефективного спілкування і міжособистісної взаємодії з батьками і дітьми з неповних родин*.

У підсумку відзначимо, що на початку 2020–2025 років, сім'я, значною мірою, втрачає свою стабільність, про що свідчить кількість розлучень, зростання конфліктів у родин, та погіршення матеріального становища. Як наслідок високого розлучення подружніх пар спостерігаємо зростання кількості неповних сімей, (переважно материнських).

Як було встановлено на основі вивчення публікацій науковців (Грижак, 2016; Конончук, 2014; Лакуста, 2015; Максимович, 2014; Пан, 2012; Соляник, 2015) упродовж останніх 20-ти років виховний потенціал неповних родин було частково ослаблений через дефіцит взаємодії між батьками та дітьми. З початку повномасштабної російсько-української війни спостерігається збільшення кількості неповних материнських сімей внаслідок загибелі значної кількості молодих чоловіків у війні (*Війна в Україні: соціологічний вимір*, 2023).

Хочемо наголосити на тому, що повністю підтримуємо науковців у тому, що саме неповні родини «потребують соціального захисту з боку держави, оскільки в них виникає чимало соціальних проблем (матеріальних, соціально-психологічних, виховних) і простежуються певні негативні явища, пов'язані з малозабезпеченістю, порушенням традицій розподілу сімейних ролей, вихованням дітей, функціонуванням» (Капська&Олексюк&Калаур&Фалинська, 2010, с. 69).

Отже, нині, зважаючи на реалії сьогодення неповна сім'я – стала однією із основних соціально-демографічних типів української сім'ї. Відзначимо, що ще кілька десятиліть тому неповні родини виникали найчастіше з природних причин унаслідок смерті одного з подружжя. Тепер – переважно внаслідок розлучень, позашлюбної народжуваності, а також унаслідок складних процесів, які зумовлені повномасштабною російсько-українською війною та загибеллю чоловіків на полі бою, або смерті одного із батьків під час обстрілів мирних українських сіл та міст.

У ході дослідження нами було з'ясовано, що в неповній родині з одним із батьків (материнська, або батьківська сім'я) виникає доволі велика кількість різнопланових та різноманітних проблем. До найбільшочіших відносяться, насамперед, матеріально-економічні проблеми, соціальні, самотність матері, сприйняття статусу вдови, або складні взаємини жінки (з материнської) / чоловіка (з батьківської) з колишнім шлюбним партнером.

У контексті проведеного дослідження варто наголосити на тому, що доволі складними та неоднозначними є проблеми виховання дітей в неповних родин, потребують виваженого підходу до розв'язання психолого-педагогічні питання збереження та зміцнення їхнього фізичного та психічного здоров'я. Як свідчить наш власний практичний досвід роботи соціальним працівником на базі Комунальної установи «Центр надання соціальних послуг» Хоростківської міської ради, питанням налагодження позитивних взаємин між дітьми та батьком чи матір'ю з неповної родини ще й нині приділяється недостатньо часу, багато аспектів потребують

грунтовного психолого-педагогічного аналізу. У нашому розумінні саме проблеми виховання дітей, налагодження ефективного спілкування, навчання дорослих адекватно виконувати сімейні ролі може компетентно виконати фахівець з соціальної роботи, тому ці питання будуть провідними у нашому магістерському дослідженні.

1.2. Виховний потенціал неповних родин

Проблема неповної сім'ї набула в Україні особливу гостроту протягом останніх двох десятиліть, для яких характерні радикальні соціально-економічні перетворення: збільшення розмаїття форм власності, реформування законодавства, структурні макроекономічні зміни, що спричинили зростання безробіття, майнове розшарування суспільства. В українському суспільстві стали помітні соціально-дезінтегровані типи сімейних відносин, що відбивають порушення соціально-рольових позицій членів сім'ї. Особливе занепокоєння багатьох вітчизняних вчених і громадських діячів викликають несприятливі демографічні показники, що безпосередньо пов'язані з функціонуванням сім'ї як соціального інституту. До них відносимо зниження народжуваності, збереження високої смертності населення при зростанні старіння, залишається високою кількістю розлучень. Вагомим чинником, що також вплинув на збільшення кількості неповних родин стала російсько-українська війна, що спричинила смерть чоловіків, переїзд та окреме проживання жінок за кордоном. Як наслідок усього цього – спостерігається послаблення виховного потенціалу сім'ї у цілому та неповної родини, зокрема.

Виховна самоцінність сім'ї та сімейного способу життя для гармонійного та всебічного розвитку особистості людини, а тим самим і для усього українського суспільства, довгі роки не тільки не усвідомлювалася належною мірою, а й певним чином недооцінювалася. Представники різних

наук (педагоги, соціологи, психологи, соціальні педагоги, соціальні працівники) (Бичук&Сокол, 2017; Капська&Пеша, 2012; Лукашевич, 2012), які займаються вивченням сім'ї, підходять до визначення виховного потенціалу сімей з різних позицій. Можна виділити три основні підходи у цьому контексті:

- сім'я як соціальний інститут;
- сім'я як мала соціальна група;
- сім'я як система особливих взаємин між людьми.

Зокрема сім'я, у виховному контексті як соціальний інститут виступає посередником між членом сім'ї та суспільством у різних сферах життєдіяльності (соціально-економічній, соціально-демографічній, соціально-трудовій, соціально-культурній, духовно-моральній, соціально-педагогічній). Тобто сім'я є одним із найефективніших інститутів адаптації до життя, сприяє створенню сприятливої обстановки для здорового зростання та всебічного розвитку дитини, а також для самопочуття всіх дорослих членів. Життя сім'ї тісно пов'язане з життям всього суспільства, тому проблеми, що ускладнюють становище всіх жителів країни, впливають на ситуацію в сім'ї, а труднощі, які має сім'я, накладають свій відбиток на самопочуття українських родин у цілому.

Сім'я як мала соціальна група заснована на шлюбі чи кровній спорідненості людей, які пов'язані спільним побутом, а також взаємною відповідальністю. Іншими словами, сім'я виступає як мала група.

Якщо розглядати сім'ю як систему, то можемо констатувати, що сім'я – це система, найбільш пристосована для того, щоб впливати на усіх її членів. Розглядаючи питання в такому контексті, необхідно наголосити на тому, що існують способи взаємодії її членів: подружжя; батьків та дітей; братів – сестер; взаємини батьків – дітей та онуків. Усі ці взаємини необхідно враховувати у взаємодії соціального працівника з конкретною сім'єю.

Наукові дослідження організовані О. Максимович та В. Постовий, ще у 2004 р. показують, що виховувати дітей у неповних українських сім'ях

матерям-одиначкам допомагають у: 53% випадках – батьки матері, 7% – чоловік, близький друг матері, 4% – подруги, 4% – власний батько, 3% – сусіди, 3% – батьки батька дитини, 26% – ніхто не допомагає (Максимович & Постовий, 2004). Іншими словами, науковці сходяться до думки, що проблеми виховання дітей в неповній родині лише в незначній мірі пов'язані з відсутністю батька – тобто відсутність чоловічої моделі поведінки в оточенні дитини. Однак найчастіше джерелом відхилення виявляється хибна поведінка матері, яка поставлена у важкі умови і не зуміла вибрати правильний шлях поведінки та має достатніх умінь налагоджувати взаємини зі своїми дітьми.

Зупинимось на більш ґрунтовному аналізі, виховних проблем, які існують у неповній родині. Так, у цій площині, на основі вивчення публікацій М. Докторович та М. Грижак було встановлено, що існує *п'ять* основних *типів помилкової поведінки матері*, а саме: *гіперопіка*; *гіпоопіка*; «*боротьба з образом чоловіка*», «*неправильний розвиток дитини через погану спадковість*», «*спроба купити кохання дитини*» (Докторович, 2012, с. 118–120; Грижак, 2016, с. 60–63). Дамо їм загальну характеристику.

Отже, найчастіший тип помилкової поведінки – *гіперопіка*. Так, втративши чоловіка, зазвичай, жінка покладає на дитину всі свої надії, бачить у її вихованні єдиний зміст та мету усього свого життя. Це проявляється у підвищеній турботі та увазі до дитини, спостерігається надмірна опіка, а також навіть деякий дріб'язковий контроль за поведінкою дитини, часті необґрунтовані заборони й обмеження. Відзначимо, що така гіперопіка матері відіграє негативну роль на процес становлення та соціалізацію дитини у неповній родині. На думку психологів, соціальних педагогів та фахівців із соціальної роботи, материнська гіперопіка – одна з найчастіших причин розвитку неврозів у дітей. Причому варто констатувати, що неврозали частіше страждають хлопчики.

Другий тип поведінки – *гіпоопіка*, яка протилежна до гіперопіки. Зазвичай, як свідчить наш власний досвід, самотня мати-одиначка більше

зайнята своїми власними проблемами. Як наслідок – така мати менше займається дитиною, іноді навіть перестає піклуватися про неї. Часто дитина залишена без нагляду, запущена, відстає у навчанні. При прихованій гіпоопіці контроль і турбота носять формальний характер. Як найгірший прояв гіпоопіки можлива й така ситуація, коли всю злість від своїх проблем та невдач мати-одиначка зганяє на власній дитині. Якщо це відбувається, то саме дитина стає об'єктом для вираження обурення, що накопичилося

Як свідчить практика, третій тип поведінки – *«боротьба з образом чоловіка»*. Для переважної більшості жінок (як і чоловіків) розлучення – дуже серйозна драма. Щоб виправдати його неминучість, жінка нерідко перебільшує, підкреслюючи у своїй свідомості негативні риси колишнього чоловіка. Таким чином жінка пристосовується до тяжкої ситуації розлучення. Психологічно у цьому випадку відбувається *«очорніння»* образу батька своїх дітей. Однак, що дуже погано – мати починає свідомо та цілеспрямовано нав'язувати дитині негативне уявлення про батька. Найчастіше дитині у такій ситуації доводиться *«метатися»* між своїми батьками. Зокрема дослідження (Луценко, 2005) показують, що чим стійкіші контакти дитини з неповної сім'ї зі своїм батьком, тим кращі стосунки дитини з матір'ю, а її поведінка є зрівноваженою. Особливо яскраво ця тенденція проявляється щодо хлопчиків. Тобто, у тих випадках, коли контакти з батьком мають систематичний характер, відсутня взагалі негативна оцінка поведінки дітей, така ситуація позитивно відображається і на успішності школярів. Водночас у дітей, які повністю позбавлені спілкування з батьком, зростає кількість неврозів. Так 30% всіх дітей перебувають на обліку у психіатра – діти, що залишилися без батька (Луценко, 2005, с. 110).

Доволі часто буває такий випадок, коли мати розпочинає боротьбу не лише з образом батька, а й з тими його негативними, на її погляд, рисами, які вона знаходить у дитини. Це четвертий тип поведінки – при якому жінка починає прогнозувати *«неправильний розвиток дитини через погану спадковість»*. Психолого-педагогічний сенс подібної боротьби – заперечення

чоловіка, вираження невдоволення ним через дитину. При цьому жертвою подружнього конфлікту виступає сама дитина, на яку обрушується шквал негативних емоцій та кардинальне перевиховання. Мати приділяє увагу лише зовнішнім нормам поведінки. Прагнення «виправити» дитину, зазвичай, не призводить до очікуваних позитивних результатів. За свідченнями фахівців (Максимович, 2014) через постійне наставництво син чи дочка набувають комплексу неповноцінності, у них не розвивається індивідуальність, а «викорінювані» риси характеру чи особливості ще більше закріплюються, замість того щоб зменшитись чи зникнути.

П'ятий тип поведінки розлучених – спроба «купити любов дитини». Розлучившись один з одним, батьки, як правило, залишаються в нерівному становищі. Мати буває з дитиною щодня, тоді як батько позбавлений повсякденних турбот і може цілком присвятити себе тому, що так люблять діти – подарункам. Складається така ситуація: з матір'ю – важкі будні, з батьком – веселе свято. Виникає зрозуміле бажання перевершити колишнього чоловіка, «перекупити» у нього дитяче кохання. Батько і мати перетягують дитину кожен у свій бік, задарюючи їх своїми подарунками та покупками (Пєша, 2010, с. 53).

Наголосимо на тому, що практично всі перелічені наведені порушення відносин батька до дитини є наслідком деструкції неповної родини по одному типу: відсутність будь-якої організуючої функції чоловіка – батька у структурі сімейних відносин і замикання всієї системи психологічних зв'язків матері на власній дитині. Мати і дитина виявляються за своєю волею чи мимоволі в полоні один в одного, у кругообігу дій та емоцій. Зокрема, у публікаціях М. Грижак, Ю. Луценко та О. Максимович можемо зробити висновок, що у такій ситуації часто спостерігається один вихід – різні прояви психічної незрілості, а саме: невроз (частіше – істерія) та інфантилізація особистості дитини (Грижак, 2016; Луценко, 2005; Максимович, 2014).

Чоловіки в сучасних українських неповних родинах часто займають периферичне, дистанційне становище по відношенню до дружини та своїх

дітей. Це, безумовно, створює негативні умови для знецінення його ролі в очах колишньої дружини та своїх дітей. Крім того, останнім часом зросла кількість чоловіків, які одружуються з інфантильними, а часом і споживчими установками щодо своєї другої половини. На основі вивчення публікацій науковців (Грижак, 2016; Лютак, 2016; Юрченко, 2017) до найбільш вагомих причин такого плачевного стану справ щодо дистанціювання чоловіків відносимо:

- переважання жінок у всій системі виховання та освіти, включаючи дошкільні, шкільні та заклади фахової передвищої та вищої освіти;
- наявність великої кількості психологічно неузгоджених, дисфункційних сімей, в яких батько фізично присутній, але свої прямі обов'язки щодо домочадців повноцінно не виконує, що також засвоюється дитиною, а потім постійно зростає у дорослому віці у власній сім'ї;
- збільшення кількості сімей, коли хлопчик не має можливості «копіювати» та «узгоджувати» свою поведінку з дорослим однієї з ним статі через фізичну відсутність такого, як наслідок характер дитини чоловічої статі формується під впливом матері та бабусі, чий моделі поведінки та способи реагування він мимоволі засвоює.

Таким чином, з одного боку, зростання неповних сімей пов'язане зі сферою шлюбно-сімейних відносин. Зміна моральних норм у сфері взаємин статей, поширення дошлюбних зв'язків, зміна традиційних сімейних ролей чоловіків і жінок, непідготовленість молоді до шлюбу, адитивні звички (пияцтво, наркоманія, ігроманія, токсикоманія та ін.) – всі ці фактори зумовлюють народження дитини поза шлюбом. З іншого – збільшення кількості неповних сімей впливає і різке погіршення матеріального становища людей, їх забезпеченості житлом, дорожнеча життя, невпевненість у завтрашньому дні. Все це підштовхує неміцні сім'ї до розпаду, гальмує освіту молоді родини та веде до зростання кількості проблемних родин, а саме – неповних.

У відсутності одного з батьків у дитини мають місце деформації статево-рольової ідентифікації. У неповній сім'ї поведінка хлопчиків і дівчаток, що підрастають, формується в хаотичному порядку, відбувається змішування рис та різних стереотипів. Так, у дівчинки, яку виховує одна мати, може утворитися спотворене уявлення про чоловіків. Якщо у дівчинки виховувалося уявлення про чоловіків на прикладі краху ідеалу матері, її розчарування, неприязного ставлення до колишнього чоловіка, то – як наслідок, у дочки може виникнути загальне деформоване уявлення про чоловіка, про еротику та секс. Існує небезпека, що дівчинка через відсутність власного батька створить свій ідеал чоловіка, який мало реалістичний, більше схожий на образи героїв художніх творів. Існує також ще одна небезпека – виникнення недовіри до всієї чоловічої статі.

Тоді як хлопчики у неповній материнській родині також стикаються із серйозною проблемою. Якщо негативне ставлення матері поширюється як на колишнього чоловіка, а й на чоловіків взагалі, хлопчику стає важче вирости справжнім чоловіком, він доволі часто формує в собі «жіночий» тип психологічних якостей та інтересів (інфантильність, відсутність твердості; хлопчик не уявляє себе у ролі голови майбутньої родини). Хлопчики в неповній сім'ї, мають надмірну любов та опіку матері, або переконалися, що в суспільстві панують жінки, починають відчувати, що чоловіки – нікчемні. За свідченнями І. Юрченко, який здійснював психологічний супровід неповних сімей, які утворені внаслідок еміграційних процесів, дуже часто чоловіче прагнення оберігати власну безпорадну матір, змушує юнаків відмовитися від власного незалежного життя (Юрченко, 2017). У результаті таких дій, доволі багато хлопчиків, подорослішавши, надовго залишаються зі своїми матерями і просто не уявляють своїх власних майбутніх родин, або ж повстають проти матері – і як результат, в них з'являється почуття, що всі жінки – вороги. Юнаків із неповних материнських родин часто мучить почуття провини, вони погано поводяться з жінками, або, навпаки, поклоняються їм, часто псуючи власне життя.

У баченні О. Максимович та В. Постовий, ще однією особливістю сім'ї з одним із батьків є *обмежене коло основних соціальних ролей*, про які дізнається дитина у такій родині. Дитині знайома лише одна соціальна роль – роль матері. Та обставина, що дитина мало знайомиться з досвідом інших людей, особливо чоловіків, може негативно позначитися на її розвитку та подальшому житті (Максимович&Постовий, 2004, с. 70-90).

Дослідження показують, що діти з неповних сімей, як правило, дещо *гірше вчаться* ніж ті школярі, які виховуються у повних родин. Вони більш неспокійні, а також виявляють велику тривожність та є вразливими. Внаслідок цього вони мають меншу популярність у однолітків і викликають більше нарікань у педагогів на *некеровану поведінку*.

Особливо слід звернути увагу на той факт, що для дітей із неповних сімей притаманна набагато вища *соціальна дезадаптація*, ніж у дітей із звичайних повних родин. Головними проявами соціальної дезадаптації дітей та підлітків з неповних родин часто виступає рання алкоголізація, дитяча наркоманія та токсикоманія, втікання з дому та бродяжництво, безпритульність, проституція, різноманітні правопорушення, суїцид та інші форми девіантної поведінки. Відзначимо, що доволі часто соціальна дезадаптація набуває дедалі ширших масштабів і перетворюється на серйозну соціальну проблему. Створене становище посилює загальне несприятливе соціальне тло, що негативно позначається на дітях, особливо з неблагополучних неповних сімей.

Підсумовуючи наведені вище аргументи, наголосимо на тому, що якими б не були причини виникнення неповної сім'ї, проблеми її виховного становища очевидні. У батьків у цих сім'ях виникає безліч проблем: соціально-економічних, медичних, психолого-педагогічних, соціокультурних, насамперед є проблеми з малозабезпеченістю та зниженням виховного потенціалу такої родини. За відсутності одного з батьків у дитини з'являються деформації статево-рольової ідентифікації. У неповній сім'ї, тим більше, якщо вона стала такою на ранніх стадіях соціалізації дитини або

спочатку була неповною, поведінка дівчаток і хлопців, що підростають, формується в хаотичному змішуванні рис різних стереотипів. Так, у дівчинки, яку виховує одна мати, може утворитися спотворене уявлення про чоловіків. Якщо у дівчинки виховувалося уявлення про них на прикладі краху ідеалу матері, її розчарування, а також неприязного ставлення до колишнього чоловіка, то у дочки може виникнути загальне деформоване уявлення про чоловіка, про еротику та секс. Існує небезпека, що дівчинка через відсутність власного батька створить свій ідеал чоловіка, найчастіше малореалістичний, який буде схожий на образи героїв художніх творів. Також існує доволі велика небезпека – недовіра до всієї чоловічої статі.

Натомість, хлопчики у неповній материнській родині стикаються із іншою серйозною проблемою. Зокрема, якщо негативне ставлення матері поширюється як на колишнього чоловіка, а й у чоловіків взагалі, хлопчику стає важче вирости чоловіком, він формує в собі «жіночий» тип психологічних якостей та інтересів (інфантильність, відсутність багатьох навичок прояви чоловічої твердості; хлопчик неспроможний ясно уявити себе у ролі голови своєї майбутньої родини). Так, хлопчики в неповній сім'ї починають відчувати, що чоловіки не відіграють значущої ролі ні в родині ні в суспільстві, тому почувають себе непотрібними. Спостерігається і інша тенденція – у результаті юнаки, що подорослішали, часто залишаються зі своїми матерями подавляючи свої сексуальні потяги. Також можна спостерігати й іншу картину – хлопці повстають проти деспотичних дій та вчинків своїх матерів та виховують в собі почуття, що всі жінки – вороги. Як наслідок такого стану речей, можливі два варіанти – погана (зазвичай агресія) поведінка з жінками або, навпаки – надмірне поклоніння майбутній жінці з якою буде шлюб.

У контексті наведених вище аргументів, підтримуємо науковців (Грижак, 2016; Луценко, 2005; Максимович, 2014; Полтавець, 2011; Суятинова, 2013; Ярош&Розумна, 2020) у тому, що лише «жіноче», або лише «чоловіче», виховання дітей часто у неповних родинах призводить до

формування у дітей з цих родин спотвореного способу поведінки. Зокрема у першому випадку – це фемінізація, у другому – маскулінізація, а також веде виникнення у дітей, зазвичай підлітків різного роду комплексів.

Усі викладені вище факти дають нам право стверджувати, що діти з неповних сімей, крім матеріальної допомоги, потребують піклування з боку суспільства, зокрема турботи та участі кваліфікованих фахівців соціальних служб у їхньому вихованні та адаптації, а також стосовно налагодження ефективної взаємодії між дітьми та батьками.

Однак особливо слід зазначити той факт, що «повнота» сім'ї сама по собі, звичайно, не може бути запорукою виховних успіхів. Також варто констатувати той факт, що неповна сім'я не обов'язково є неблагополучною у виховному аспекті.

Як доводять дослідники М. Грижак, І. Коломоєць, О. Максимович, К. Суятинова, І. Юрченко, у ряді випадків, психологічна атмосфера такої родини досить сприятлива і не створює труднощів у формуванні здорової особистості. Ця життєва ситуація може мати для її учасників і деякі *позитивні моменти*:

– зміцнення дружніх зв'язків матері (батька) зі своєю дитиною під час подолання життєвих труднощів, встановлення між ними позитивних емоційних контактів;

– вищий ступінь самостійності дитини, не розпеченого надмірною опікою дорослих;

– рання поява почуття відповідальності у підростаючої особистості.

(Грижак, 2016; Коломоєць, 2023; Максимович, 2014; Суятинова, 2013; Юрченко, 2017).

Отже, маємо змогу у підсумку констатувати, що доволі часто психологічний клімат у неповній родині, невміння налагоджувати ефективні міжособистісні стосунки між дітьми та один із батьків може стає головною причиною дезадаптації та відхилень у поведінці дітей. Для подолання цих негативних факторів і дітям, і батькам потрібна комплексна соціальна

допомога кваліфікованого фахівця із соціальної роботи. Наголосимо, що головною метою такої кваліфікованої соціальної роботи з неповними роинами має стати як усунення негативних чинників, а й встановлення сприятливої психологічної атмосфери у ній. Про основні нормативні підходи щодо налагодження взаємодії соціального працівника з неповними роинами йтиметься у наступному параграфі магістерської роботи.

1.3. Нормативні та соціально-педагогічні аспекти налагодження взаємодії соціального працівника з неповними роинами

Погіршення матеріального становища сім'ї призводить до того, що батьки дедалі більше перекладають відповідальність за освіту та виховання своїх дітей на освітні заклади, зокрема школу. Якщо ж школа не може, або не вміє надати дітям із проблемної родини, зокрема – неповної, додаткові можливості задоволення та розвитку їхніх інтересів, то процес соціалізації дітей відбувається стихійно, найчастіше деформується, відбувається відчуження дитини від сім'ї. Саме тому з метою налагодження ефективної взаємодії між дітьми та батьками у неповній родині має відігравати *соціальний працівник/фахівець з соціальної роботи*.

Як зазначають О. Вакуленко, Н. Комарова, І. Пеша, Н. Романова, «соціальна робота з сім'ями, дітьми та молоддю – професійна діяльність, спрямована на запобігання, мінімізацію негативних наслідків та подолання складних життєвих обставин сімей, дітей та молоді, посилення їхньої здатності до реалізації власного життєвого потенціалу» (*Деякі аспекти оцінки ефективності надання соціальних послуг різним категоріям клієнтів центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді*, 2005).

Так, на основі узагальнення наукових публікацій (Албул, 2016; *Діти у складних життєвих обставинах* 2013; Пеша&Сопівник& Галайдюк&Кошук,

2023; *Робота з сім'ями, які потребують професійної соціально-педагогічної підтримки*, 2007; *Теорії і методи соціальної роботи*, 2005), неповним родинам з метою налагодження позитивної взаємодії між батьками і дітьми доцільно надати послуги щодо *соціальної підтримки*. Зокрема соціальна підтримка передбачає реалізацію заходів спрямованих на:

- формування відповідального батьківства, навчання батьків навичкам, необхідним для всебічного розвитку та виховання дітей;
- запобігання негативним явищам та їх подолання.

Варто також акцентувати увагу на тому, що «адміністративна реформа зміцнила фінансові можливості громад і надала їм право самостійно визначати потребу в послугах і планувати їх розвиток. У зв'язку з цим особливого значення набувають питання розроблення та запровадження оптимальних моделей організації соціальної роботи в громаді, максимально ефективного використання наявних матеріальних, фінансових і кадрових ресурсів, у тому числі громадського сектору, розвитку ринку соціальних послуг» (*Соціальна робота з вразливими сім'ями та дітьми*, 2017, с. 4).

Насамперед відзначимо, що в Україні існують чіткі нормативно-правові засади діяльності фахівців соціальної роботи з проблемними сім'ями у цілому, та з неповними родинами. Зокрема наголосимо на тому, що таку діяльність має виконувати компетентний фахівець. У додатку В ми представили Наказ № 285 Міністерства соціальної політики України від 24.03.2016 р. «Про затвердження кваліфікаційної характеристики професії *«Фахівець із соціальної роботи»* де зроблено чіткий акцент на кваліфікаційній характеристиці професії *«Фахівець із соціальної роботи»*, а також розкрито завдання та обов'язки, вимоги до рівня професіоналізму (спектр теоретичних знань) та охарактеризовано кваліфікаційні вимоги.

У юридичному контексті фахівець із соціальної роботи під час надання соціальних послуг неповній родині у площині налагодження ефективної взаємодії з батьками і дітьми у неповних родинах має безумовно дотримуватися *Конституції України*, де зокрема у статті 24 гарантується

правовий захист, матеріальну і моральну підтримку материнства і дитинства (Конституція України).

Чільне місце у практичній роботі фахівця із соціальної роботи із членами неповних родин відведено *Сімейному кодексу* (Сімейний кодекс України, 2002), де зроблено наголос на тому, що він є базовим нормативним документом, який забезпечує дотримання прав сімей з дітьми, а також самих дітей, які опинилися у складних життєвих обставинах, у ньому представлено основні положення щодо дотримання цивільних прав та захисту інтересів як особи, сім'ї.

Вагому роль відводимо також Закону України *«Про охорону дитинства»* (із змінами, внесеними 07.11.2017 р.), у якому зроблено акцент на дотриманні основних засад державної політики у сфері захисту дитинства в нашій країні. Зокрема у даному законі зосереджено основну увагу на потребі максимального забезпечення інтересів неповнолітньої особи (дитини). Саме даний закон дозволяє фахівцю із соціальної роботи виважено планувати усі заходи з дітьми на основі дотримання принципів охорони дитинства згідно міжнародних стандартів, а також дає змогу ефективно реалізовувати необхідний спектр найбільш доречних системних заходів у площині дотримання прав і свобод дітей.

Відзначимо, що основні механізми реалізації державної соціальної політики у площині надання соціальних послуг для неповних родин задекларовано у Законах України, а саме:

- Закон України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» від 24 січня 1995 р. № 20/95;
- Закон України *«Про державну допомогу сім'ям з дітьми»* від 21 листопада 1992 р. № 2811-XII;
- Закон України «Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям» від 1 червня 2000 р. № 1768-III;
- Закон України «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю» від 21 червня 2001 р. № 2558-III;

– Закон України «Про соціальні послуги» від 17 січня 2019 р. № 2671-VIII;

– Закон України «Про основні засади державної молодіжної політики» від 27 квітня 2021 р. № 1414-IX.

Окрім зазначених Законів України є доволі великий спектр підзаконних актів, які регламентують професійну діяльність фахівців із соціальної роботи з неповними родинами, а саме :

– Постанова Кабінету Міністрів України «Про забезпечення соціального захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, у тому числі дітей, які постраждали від жорстокого поводження» від 1 червня 2020 р. № 585;

– Постанова Кабінету Міністрів України «Про організацію надання соціальних послуг» від 1 червня 2020 р. № 587.

Варто також акцентувати увагу і на тому чиннику, що організовуючи роботу із членами неповної родини, фахівець із соціальної роботи має дотримуватися *Етичного кодексу* (У додатку Г відображено етичні аспекти, які мають бути у пріоритеті в соціального працівника під час роботи з неповними родинами у площині налагодження ефективної взаємодії між членами родини).

Загально відомим є той факт, що навіть у повній сім'ї, в якій є обидва батьки (мати і тато), створено впорядкований, розмірений спосіб життя, де про дітей піклуються сумлінно та правильно, у процесі виховання неминуче виникають різноманітні труднощі, а також конфліктні ситуації. При вихованні дітей овдоволюю чи розлученою жінкою, чи незаміжньою матір'ю-одиначкою різноманітних труднощів значно більше. Безумовно, на їх характер великий вплив мають проблеми неповної сім'ї, про які йшлося у попередньому параграфі нашого магістерського дослідження, але в основі цих труднощів лежить той факт, що вихованням дитини в неповній сім'ї займається лише одна людина – або мати, або це тато, що буває значно рідше.

Насправді проблеми виховання в неповній сім'ї лише в незначній мірі пов'язані просто з відсутністю батька як такого, набагато значніше впливає відсутність чоловіка в оточенні дитини. Але це не найголовніше. Найчастіше джерелом відхилення виявляється хибна поведінка матері, яка доволі часто поставлена у важкі соціально-економічні умови і яка через низький рівень власної компетентності не зуміла вибрати правильний шлях поведінки. Відсутність батька не причина, а лише причина порушень розвитку. саме у цих випадках велика роль відводиться соціальному працівнику/фахівцю із соціальної роботи. Саме він має бути професіоналом та має мити сформовані практичні навички роботи з цією категорією проблемних родин.

Відзначимо, що важливий для фахівця соціальної роботи аспект аналізу сім'ї – це її згуртованості, що створює сприятливий емоційний фон, який є суттєвим для психологічного комфорту всіх її членів і насамперед – дітей, які виховуються у неповних родин. Зазвичай у сімейних відносинах присутня як прихильність членів сім'ї, так і можливе існування певної ворожнечі чи відчуження. Соціальному працівнику необхідно враховувати даний факт. Варто робити наголос на виявленні того, що дозволяється в сім'ї дорослим і дітям встановити позитивні взаємозв'язки членів сім'ї.

Зокрема, необхідно враховувати, що у сім'ї часто є суперечливі очікування, які необхідно виявити, також потрібно визначити вплив, який мають на сім'ю певні забобони чи стереотипи. Фахівцеві важливо знати характер та ступінь впливу на сім'ю таких соціальних інститутів соціалізації, як церква, школа, ЗМІ, можливості роботи батьків та інші об'єктивні та суб'єктивні фактори, що позитивно чи негативно впливають на становище неповної сім'ї. Для кращого розуміння проблем неповної сім'ї фахівцю соціальної роботи необхідно мати уявлення про сімейні традиції та історію її розвитку. Слід зафіксувати найбільш значні події, що спричинили серйозні зміни всередині сімейної системи, її адаптацію та пристосування до обставин, що змінилися.

Наведемо приблизний зразок аналізу вивчення *історії неповної родини* фахівцем соціальної роботи.

Об'єктивна загальна інформація:

- імена та дати народження членів сім'ї, дати смерті;
- дати шлюбу, у тому числі попередніх, дати розлучення та повторного шлюбу;
- віросповідання, релігія, расова та етнічна приналежність, мова спілкування в будинку;
- соціокультурний статус;
- дата першого звернення до соціальної служби, причина, ким направлені.
- відносини подружжя, батьків, братів і сестер, батьків та дітей чи інших підсистем;
- згуртованість сім'ї: емоційний клімат, сімейні правила і норми, значущі особи в розширеній сім'ї, їх вплив, соціально-економічний статус, житлові умови, характер сімейного оточення (сусіди та соціально-захисні інститути);
- культура: її вплив на сім'ю, спілкування та взаємодія в родині;
- функціонування сім'ї: її комунікації, способи прийняття рішень, стандарти, способи господарювання, турбота про членів родини, які потребують підтримки, догляд за ними;
- історія розвитку сім'ї; сімейне коріння, вплив попередніх поколінь на сімейне життя, значущі події та стадії розвитку сімейного життя.

Окремо необхідно вивчити основні потреби та проблеми неповної родини за таким орієнтовним зразком:

- чому сім'я прийшла до фахівця із соціальної роботи та яка саме потрібна їй допомога;
- потреби окремих членів родини;
- визначення ресурсів, виду допомоги або змін, необхідних для нормального функціонування неповної родини;

– дослідження проблем та перешкод на шляху до задоволення потреб та вирішення сімейних проблем.

Проблема, у зв'язку з якою клієнт (член неповної родини) звернувся за допомогою до фахівця соціальної роботи може бути соціального, психологічного, педагогічного характеру, а також може бути викликаною відсутністю матеріальних засобів, або її коріння може критися в потребі налагодження міжособистісних відносин, що виникнули в результаті психічних розладів (*Методичні рекомендації соціальним працівникам щодо удосконалення соціальної роботи із сім'ями, де є конфліктні стосунки між батьками та дітьми*, 2003; *Молодіжна робота: запитання та відповіді*, 2020). Як свідчить практика, проблема щодо налагодження ефективних міжособистісних відносин може бути результатом розбіжностей між очікуваннями батьків, потребами та можливостями дитини, очікуваннями оточуючих та запитами.

Соціальний працівник повинен розуміти психологічний стан клієнта. За невеликий проміжок часу, соціальний працівник має вирішити наступний спектр проблем:

- які проблеми можуть бути вирішені з боку соціальних служб;
- зуміти визнати свою неспроможність у вирішенні проблеми клієнта.

Фахівець з соціальної роботи повинен знати, що змиритися з роллю клієнта нелегко. Існуючі соціальні норми не сприяють цьому. Звертаючись за допомогою до соціального працівника людина може відчувати дискомфорт, тривогу і навіть переживати стрес. Соціальному працівнику необхідно враховувати його стан та прагнути надати підтримку у прагненні стати клієнтом і з допомогою фахівця розв'язати проблему, яка стоїть перед неповною родиною.

Наголосимо на тому, що найважливішим напрямом діяльності фахівця соціальної роботи з неповними родинками є соціальний захист дітей, зокрема дітей із неповної сім'ї. Виховання та забезпечення дітей – насамперед турбота батьків. Однак у деяких випадках суспільство зобов'язане прийняти

цю місію на себе. Соціальний захист дитини полягає у впливі на умови середовища, де вона зростає, та у наданні підтримки, у тому числі й батькам, які потребують допомоги. Фахівець з соціальної роботи покликаний створити для дітей необхідні передумови, що відповідають встановленим загальним правилам їх утримання та цілям виховання.

Вивчення взаємодії соціального працівника з батьками та дітьми з неповної родини виявило потребу в отриманні якісної комплексної, зокрема – соціально-педагогічної допомоги у площині налагодження ефективної міжособистісної взаємодії. Цим аспектам діяльності фахівця соціальної роботи буде присвячено наступний розділ магістерського дослідження.

Висновки до першого розділу

З'ясовано, що сім'я є найбільш вагомим соціальним інститутом, що ефективно здійснює процес соціалізації та виховання дітей. Оскільки сім'я – первинний осередок українського суспільства, що забезпечує потреби індивіда, вона найбільше впливає на нього. Еволюція сім'ї як соціального інституту обумовлена розвитком самого суспільства, специфікою його соціально-економічних та соціально-політичних процесів. Досліджено функції (виховна, репродуктивна, господарсько-побутова, виробничо-економічна, матеріальна, первинного соціального контролю, духовного спілкування, соціально-статусна, дозвілєва, емоційна, сексуальна), проаналізовано типологію сімей.

Основний акцент зроблено на таку категорію проблемної родини як неповна сім'я. Так, проблема неповної сім'ї набула в нашій країні в останні два десятиліття особливої гостроти. Цей факт, насамперед, пов'язуємо із тими радикальними соціально-економічними перетвореннями, як-от: збільшення різноманітності форм власності, реформування законодавства, структурні макроекономічні зміни, зростання безробіття, майнове розшарування суспільства. Вагому роль відводимо російсько-українській

війні, яка уже понад три роки триває в Україні. Змінюються цінності та загальноприйняті норми поведінки, видозмінилися подружні відносини та взаємини між батьками та дітьми, також змінюється ставлення до виховання дітей в неповних родинях. У результаті виявилася зруйнованою багатовікова передача досвіду від батьків до дітей, від старших до молодших, втрачено багато цінностей, які були основою виховання. Як наслідок знизилася роль сім'ї у формуванні особистості дитини. Ці факти особливо відчували неповні родини.

У цілому зміни у суспільстві позначені як цінності індивідуальності у культурі, що призведе до зростання значимості міжособистісних взаємин у сім'ї. У неповній родині спостерігається активний процес демократизації внутрішніх сімейних відносин, які найчастіше будуються на основі партнерства, визнання за кожним членом сім'ї не лише обов'язків, а й права на автономію, ініціативу, свободу. Спостерігається перерозподіл влади у сім'ї, а також проходить демократизація відносин в площині від взаємодоповнюваності до взаємозамінності.

З'ясовано, що з соціально-психологічної точки зору неповна сім'я може виникнути з таких причин: жінка юридично шлюб не оформляла, вона мешкає одна зі своєю дитиною (материнська сім'я); повна сім'я перестає існувати через смерть одного з батьків; один із батьків зажадав розлучення і після розлучення пішов із сім'ї; повна сім'я перестає існувати через те, що один з батьків постійно живе та працює за кордоном, чи в іншому регіоні; відбування одним із батьків покарання у вигляді позбавлення волі; позбавлення одного із батьків батьківських прав. Тобто, можемо констатувати, що у XX столітті неповні сім'ї виникали, головним чином, з природних причин – внаслідок смерті одного з подружжя, однак у XXI столітті неповні родини виникають внаслідок розлучень та позашлюбної народжуваності, а також смертю батька чи матері унаслідок російсько-української війни, чи зовнішньою (внутрішньою) міграцією за кордон, що з часом призводить до дистантності.

РОЗДІЛ 2

ПРАКТИЧНІ ШЛЯХИ ОРГАНІЗАЦІЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СОЦІАЛЬНОГО ПРАЦІВНИКА З НЕПОВНИМИ СІМ'ЯМИ

2.1. Використання соціально-педагогічних та андрогогічних аспектів у діяльності соціального працівника з неповними родинами

Професійна підготовка фахівців соціальної роботи в нашій країні здійснюється на міждисциплінарній основі, яка потребує інтеграції наукової інформації з різних галузей знання про людину та соціум. Відповідно до *Стандарту вищої освіти: другого (магістерського) рівня вищої освіти, ступінь вищої освіти Магістр, галузі знань 23 Соціальна робота, спеціальність 231 Соціальна робота*, поряд із дисциплінами загальної підготовки (ОК Методологія та методи досліджень у соціальній сфері; ОК Іноземна мова (за професійним спрямуванням) ОК Цифрові технології в освіті і науці: тренінг курс), вивчаються освітні компоненти (ОК) професійної підготовки, а саме: Теорія та практика соціальної роботи у громаді; Тайм-менеджмент; правове регулювання соціальних відносин; Моделювання соціальних процесів; Соціальне партнерство; Соціальне адміністрування та супервізія; Психологічне консультування в соціальній сфері; Проєктний менеджмент.

Відзначимо, що названі вище ОК дають змогу магістрантам опанувати основними теоретичними знаннями в сфері реалізації соціальної політики щодо організації соціальної роботи з проблемними родинами, вивчити основи законодавства, розширити власні теоретичні знання з демографії, етики, психології, статистики, конфліктології, психодіагностика та психотерапія. Магістранти, які працюватимуть з неповними родинами, мають змогу ознайомитись із методами психолого-педагогічних, соціальних та соціологічних досліджень, та вивчити основи налагодження ефективної взаємодії з різними категоріями проблемних сімей, у тому числі й неповні, які потребують соціальної допомоги та захисту.

У контексті поставлених у нашому магістерському дослідженні завдань, варто наголосити на тому, що ми вважаємо за доцільне, насамперед, зосередити свою увагу на короткому аналізі терміну *«соціальна робота із неповними сім'ями»*. У цьому контексті ми взяли за основу науковий підхід, запропонований у бакалаврській роботі І. Коломоєць. Зокрема, авторка встановила, «що дана дефініція означає розроблений алгоритм діяльності соціального педагога або соціального працівника із неповними сім'ями або її представниками (один із батьків, дитина), які потребують додаткового захисту з боку держави через складні життєві обставини» (Коломоєць, 2023, с. 16).

На основі узагальнення публікацій науковців із соціальної роботи І. Бичук, М. Сокол (*Соціальна робота з сім'єю: методичні рекомендації з дисципліни*, 2017), А. Капської (*Технології соціально-педагогічної роботи з сім'ями*, 2014) та І. Григи й Т. Семигіної (*Соціальні служби родині*, 2003) до переліку основних функцій, які реалізовує фахівець із соціальної роботи з членами неповних родин відносяться:

- діагностична функція, що полягає в тому, що соціальний працівник вивчає особливості неповної сім'ї, ступінь та спрямованість впливу на них мікросередовища, ставить «соціальний діагноз» та здійснює психолого-педагогічну діагностику;

- прогностична функція базується на здійсненні прогнозу щодо розвитку подій, та передбачає вивчення процесів, що відбуваються в неповній сім'ї та виробляє певні моделі соціальної поведінки;

- правозахисна функція дозволяє фахівцеві із соціальної роботи використовувати закони та правові акти, які спрямовані на надання допомоги та підтримки неповних родин та здійснення захисту інтересів членів цієї родини;

- організаційна функція сприяє залученню фахівців різних соціальних структур до роботи та спрямовує їх діяльність на надання різних видів

допомоги та соціальних послуг неповним родинам відповідно до їхніх потреб;

- попереджувально-профілактична функція приводить у дію різні механізми попередження та подолання негативних явищ (юридичні, психологічні, медичні, педагогічні та ін.), організує надання допомоги проблемним родинам, які відносяться до категорії неповних сімей;

- соціально-медична функція допомагає організувати роботу з профілактики здоров'я усіх членів неповної родини, сприяє оволодінню основами надання першої медичної допомоги, сприяє підготовці молоді до сімейного життя;

- соціально-педагогічна функція сприяє виявленню інтересів та потреб членів неповних родин у різних видах діяльності (культурно-дозвільній, спортивно-оздоровчій, художній творчості) та залучає до роботи з ними різні установи й творчі спілки;

- психологічна функція, головним чином, спрямована на те, щоб надавати членам неповної родини різні види консультування та корекції міжособистісних відносин, а також сприяє соціальній адаптації особистості, надає допомогу у соціальній реабілітації;

- соціально-побутова функція сприяє наданню необхідної допомоги та підтримки неповній родині у покращенні їхнього побуту, житлових умов;

- комунікативна функція дозволяє фахівцю встановлювати контакти з членами неповної родини (між дітьми та матір'ю у материнській сім'ї, а також між дітьми та батьком у батьківській сім'ї), організує ефективний обмін інформацією, забезпечує вироблення єдиної стратегії взаємодії, сприйняття і розуміння членів неповних родин.

Відзначимо, що серед наведеного переліку функцій, які може реалізувати соціальний працівник / фахівець з соціальної роботи під час налагодження взаємодії з батьками і дітьми з неповних родин основний акцент ми зробили на:

- діагностичну;

- соціально-педагогічну;
- психологічну;
- комунікативну.

Ми повністю поділяємо позицію А. Капської, Н. Олексюк, С. Калаур та З. Фалинської у тому, що основним змістом роботи фахівця з неповними родинками є «індивідуальна робота з батьками і дітьми щодо подолання ними труднощів психолого-педагогічного характеру, виконання взаємних обов'язків, виходу з конфліктних станів, кризових ситуацій» (Капська&Олексюк&Калаур&Фалинська, 2010, с. 69).

Фахівець із соціальної роботи, який цілеспрямовано займається роботою із неповними родинками має бути зацікавлений в освіті дорослих, адже саме батько (з батьківської) та мати (з материнської) неповної родини виступають вагомими факторами соціальної адаптації та соціального захисту своїх неповнолітніх дітей. У нашому дослідженні фахівець із соціальної роботи під час організації своєї професійної діяльності у роботі з дітьми з неповної сім'ї постає у декількох ролях, а саме як соціальний працівник, соціальний педагог, практичний психолог, а у роботі з дорослими, які виконують ролі батьків та подружжя, – як андрагог та консультант із соціально-правового захисту.

На основі вивчення дисертаційної роботи М. Соляник яка присвячена вивченню технології соціально-педагогічної підтримки сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах, було з'ясовано, що професійний та портрет соціального працівника з цією категорією проблемних родин є доволі складним та охоплює численні функції, адже фахівець повинен вирішувати різноманітні проблеми. Зокрема авторка наголошує на тому, що фахівець із соціальної роботи під час налагодження ефективної міжособистісної взаємодії між батьками та дітьми із неповних родин має дотримуватись трьох основних підходів, а саме: виховного, фасилітативного та адвокатського (Соляник, 2015, с. 60-64). Їх коротку сутність ми відобразили у таблиці 2.1.

Таблиця 2.1

**Сутність основних підходів у роботі соціального працівника із
неповними родинами**

Назва підходу	Його змістова характеристика
Виховний	Дозволяє соціальному працівнику виступати у ролі «вчителя», консультанта та експерта. Фахівець отримує змогу давати поради, навчати практичним умінням ефективно спілкуватися, вчить моделюванню та демонстрації ефективної поведінки, встановлює зворотний зв'язок, застосовує рольові ігри як метод навчання
Фасилітативний	Забезпечує соціальному працівнику ефективне виконання ролі помічника чи посередника у подоланні апатії чи дезорганізації особистості, коли батькам чи дітям із неповних родин це важко зробити самотійно; діяльність соціального працівника за такого підходу націлена на інтерпретацію його практичної поведінки, обговорення альтернативних напрямів діяльності та дій, пояснень ситуацій. Доцільно використовувати підбадьорювання та націлювати членів неповної родини на мобілізацію внутрішніх ресурсів
Адвокатський	Даний підхід часто застосовується тоді, коли соціальний працівник виконує рольові функції адвоката від імені конкретного клієнта чи групи клієнтів, або навіть помічника тих людей, які у ролі адвоката від свого імені. Така діяльність включає у собі допомогу окремим людям у висуванні посиленої аргументації, доборі документально обґрунтованих обвинувачень

Зупинимось на переліку вимог, яким має відповідати фахівець із соціальної роботи для того, щоб ефективно здійснювати усю необхідну роботу із неповними родинами. Так, серед професійних вимог до фахівця соціальної роботи одне із важливих місць займає володіння науковою інформацією та розвиненою здатністю до міждисциплінарного синтезу та гнучкої інтеграції отриманих теоретичних знань, які дозволяють оперативно застосовувати їх у різних ситуаціях для вирішення практичних проблем у

професійній діяльності з неповними родинami. Як доводять науковці Т. Семигіна та І. Мигович, відповідно до цієї вимоги соціальний працівник повинен володіти таким переліком особистісно-професійних рис та мати такий перелік професіорафічних умінь, а саме:

- мати хорошу професійну підготовку, володіти ґрунтовними теоретичними знаннями в різних галузях соціальної роботи, психології, соціальної педагогіки, андрагогіки, соціології, економіки, має досконало знати законодавство;

- володіти досить високою професійною культурою, бути високоерудованим професіоналом, що передбачає наявність проблем та уміє їх попереджувати та при потребі ефективно розв'язувати;

- володіти інформацією про сучасні політичні, соціальні та економічні процеси в українському суспільстві, мати широку поінформованість про проблеми, які мають неповні родини;

- мати чітке бачення, тобто, якими можуть будуть наслідки своїх дій, не потрапити «на вудку клієнта», твердо відстоювати свою позицію;

- мати певну соціальну пристосованість (у зв'язку з різноманітністю контингенту, який потребує порад фахівця соціальної сфери);

- необхідно вміло контактувати із усіма членами неповних родин та розташовувати до себе «важких» підлітків;

- мати професійний такт, здатний викликати емпатію та довіру в оточуючих, дотримуватися професійної таємниці, делікатності у всіх питаннях, що стосуються інтимних сторін життя окремих членів неповної родини;

- бути емоційно стійкими та готовим до психічних навантажень, уникати невротичних відхилень у власних оцінках і діях і, незважаючи на можливі невдачі (реакції не по суті, відмови), вміти сумлінно виконувати свій професійний обов'язок, залишаючись спокійним, доброзичливим та уважним;

– уміти приймати найбільш оптимальне та виважене рішення у несподіваних ситуаціях, чітко формулювати свої думки, грамотно і зрозуміло їх викладати.

Цим перелік професіографічних вимог до соціального працівника далеко не вичерпано: докладніше вони викладені у професіограмі фахівця соціальної роботи (*Теорія та методи соціальної роботи*, 2005, с. 19-30).

Наведений перелік професіографічних вимог до особистості фахівця із соціальної роботи свідчить про те, що його діяльність має включати *соціально-педагогічні та андрогогічні аспекти* для того щоб ефективно налагодити взаємодію із неповними родинами.

Серед соціально-педагогічних аспектів чільне місце відводимо питанню *про педагогічну культуру* фахівця соціальної роботи. Відзначимо, що педагогічна культура фахівця соціальної роботи є основою, на якій відбувається його спілкування з клієнтами у процесі взаємодії з ними, у процесі вирішення їх життєвих проблем.

Оскільки соціальний працівник професійно допомагає і дітям і батькам, йому потрібно мати сформовану педагогічну культуру, володіти *педагогічними здібностями*, мати педагогічну майстерність, бути майстерним у діловому спілкуванні. Зокрема, вважаємо, що передумовою для формування педагогічної культури соціального працівника є його педагогічні здібності. Вони проявляються у схильності працювати з людьми, виявляти до них інтерес, терпіння та витримку. Наголосимо на тому, що як і будь-які інші здібності, педагогічні здібності можуть стати сформованими якостями особистості, якщо фахівець цілеспрямовано їх розвиває.

Як доводить О. Агарков (*Технології соціальної роботи*, 2015), педагогічні здібності базуються на *педагогічній спостережливості*, яка проявляється в умінні дати характеристику проблемам неповної родини, виявити сильні та слабкі сторони, передбачити реакції членів сім'ї на вплив. У нашому баченні добре розвинена педагогічна спостережливість допомагає фахівцеві із соціальної роботи здійснити якісну діагностику стану проблем,

які виникають у членів неповної родини. Фахівець соціальної роботи повинен бачити кінцевий результат дій. Працюючи з членами неповної родини, він зобов'язаний передбачати наслідки своєї професійної діяльності та заздалегідь прогнозувати результат.

Як свідчить наш власний досвід роботи на посаді фахівця з соціальної роботи на базі Комунальної установи «Центр надання соціальних послуг» Хоростківської міської ради, педагогічну спостережливість зазвичай мають люди з розвиненою творчою уявою і гнучким розумом. Наголосимо, що ситуації, що виникають у соціальній роботі, як правило, неповторні та вимагають щоразу нового, інноваційного підходу до їх вирішення. Педагогічні здібності розкриваються за умови, якщо фахівець соціальної роботи добре володіє технологією здійснюваного впливу на членів неповної родини та має необхідні для цього знання.

Основне вміння спеціаліста соціальної роботи як андрагога – це вміння вести розмову з клієнтом, що передбачає сформовані теоретичні знання, як розмовляти з людиною, яка має ту чи іншу проблему, таким чином, щоб вона відчувала себе в безпеці і могла розкритися. Фахівець із соціальної роботи повинен вміти допомогти клієнту, створивши обстановку, що сприяє довірі та отриманню необхідної інформації. Поняття «клієнт» може мати на увазі не лише окрему людину, а й у цілому неповну сім'ю.

Зібравши всю інформацію, фахівець соціальної роботи зобов'язаний переконати клієнта, що найважливіша інформація, що має відношення до справи, залишиться конфіденційною. У тому випадку, коли інформація зібрана та проаналізована, фахівець соціальної роботи починає разом із клієнтом розробляти план дій. Проаналізувавши та оцінивши проблемну ситуацію, фахівець соціальної роботи продумує питання про те, які установи мають необхідні ресурси для вирішення проблеми (залежно від її особливостей). Важлива для фахівця сформована *здатність до самовладання*, яка сприймається як показник соціальної та емоційної зрілості особистості. Самовладання – це не тільки якість особистості, а й

процес управління своєю поведінкою в екстремальній ситуації. З огляду на те, що фахівцеві соціальної роботи часто доводиться бувати саме в таких ситуаціях, йому необхідно розвивати в собі самовладання.

Відзначимо й те, що ефективність діяльності фахівця соціальної роботи у багато в чому залежить від його *педагогічного* такту. Це поняття розглядається у педагогічній літературі як дотримання принципу «міри» під час спілкування з людьми, щоб педагогічні засоби впливу при невмілому користуванні ними не перерости у некомпетентність. Педагогічний такт проявляється у здатності чуйно вловлювати найменші зміни в настрої та психологічному стані клієнта. Найважливіший шлях оволодіння педагогічним тактом – постійний самоконтроль та самоаналіз поведінки у будь-яких ситуаціях під час діяльності з членами неповних родин.

Професіоналізм фахівця із соціальної роботи як андрагога проявляється не в тому, щоб виставляти на перший план свою виховну функцію, а у тому, *щоб діяти порадою, добрими побажаннями, особистою участю у вирішенні проблем* з якими звернулися до нього члени неповної родини.

Завдання фахівця соціальної роботи – завжди прагнути висловити своє ставлення до того, що трапилося з клієнтом (обурення з приводу несправедливості, нечесності, хамства, задоволення і радість з приводу досягнутих успіхів, занепокоєння стосовно труднощів, жаль, докір у зв'язку з допущеними порушеннями). Емоційне співпереживання, жива участь, відкрите вираження свого ставлення дозволяє фахівцеві створювати сприятливу обстановку спілкування, в якій між учасниками встановлюється розуміння, чіткіше фіксуються наміри та запити.

Однак, варто наголосити на тому, що ми підтримуємо науковців (Кривоконь, 2011; Пеша, 2020; Степаниця, 2011; Трубавіна, 2003) у тому, що неправильно зводити культуру спілкування лише до дотримання правил пристойності, мовного та іншого етикету, що регулюють міжособистісні стосунки соціального працівника та членів неповної родини. Наголосимо, що культура спілкування фахівців соціальної роботи повинна включати культуру

сприйняття. Співрозмовник завжди бажає того, щоб його не лише слухали, а й чули. Для цього мало говорити однією з ним мовою, схоплювати та чітко розуміти підтекст окремо сказаних ним слів. Додаткову інформацію про ставлення до теми розмови та позиції того, кого слухаєш, дають його жести, манера триматися, вираз обличчя, реакція на запитання. Мистецтво відчувати ці особливості дозволяють вловлювати стан батьків та дітей із неповної сім'ї та краще зрозуміти їх.

Отже, у підсумку підкреслимо, що психолого-педагогічний та андрагогічний аспекти практичної діяльності фахівця із соціальної роботи є надзвичайно вагомий для надання якісної допомоги неповній родині щодо налагодження ефективної взаємодії соціального працівника з батьками і дітьми, які виховуються у цих родин.

2.2. Практичні методи налагодження ефективної взаємодії з між членами неповної родини та класифікація видів роботи соціального працівника з даною категорією родини

Як доводять українські науковці (Зайцева, 1994; Коломієць, 2009; Комплієнко, 2020; Суятинова, 2013) головним джерелом особистісних деформацій дитини з неповної родини є не лише матеріальні проблеми. Головним чином несприятливий клімат у сім'ї та міжособистісні конфлікти. Отже, у зазначеному контексті одним із найважливіших напрямів практичної роботи фахівця із соціальної роботи з неповними сім'ями є робота з самотніми батьками у площині налагодження ефективного міжособистісного спілкування з дітьми.

Основне завдання соціальних працівників / фахівців з соціальної роботи під час діяльності з батьками з неповних родин, які травмовані життям, полягає у зміцненні у них віри у власні сили, розвиток здатності вирішувати самотійно свої проблеми. Однак, підтримуємо позицію

Н. Кривоконь, у тому, що наснаження в аспекті реалізації соціальної роботи допоможе стимулювати ресурси клієнта у площині переосмислення свого становища, а також дасть змогу за серйозного співробітництва з фахівцем налагодити співпрацю з дітьми та налагодить ефективну взаємодію (Кривоконь, 2011, с. 194-197). Авторка доводить, що навіть людині, стурбованій гостротою об'єктивних матеріальних та соціальних проблем, яку роль відіграють власні установки та настрої, досить складно, а змусити цілеспрямовано працювати над собою ще важче. Водночас батьки з неповної батьківської чи материнської родини, які мають стреси та відчують дискомфорт, особливо чутливі до надання допомоги з боку соціального працівника. Саме тому фахівець з соціальної роботи має позитивно реагувати на усі мінімальні зусилля, які проявляють клієнти у даному випадку матері із неповних материнських родин та батьки із неповних батьківських родин у зазначеному напрямі.

На основі вивчення публікацій (*Соціальна робота в Україні*, 2004; *Спільно до нових послуг*, 2021; *Технології роботи з різними категоріями клієнтів центрів соціальних служб для молоді*, 2003) ми дійшли до усвідомлення того, що класифікувати практичні методи налагодження ефективної взаємодії батьків та дітей з неповних родин можна виходячи з різних критеріїв. Так, взявши як класифікаційний критерій простір, *просторову організацію* такої роботи можна виділити два види діяльності:

- контактна (очна) робота, коли фахівець із соціальної роботи безпосередньо зустрічається з клієнтами, які є членами неповної родини і відбувається розмова віч-на-віч, те, що називається в зарубіжній літературі, «face-to-face counseling» (Recommendation CM/Rec, 2011);

- дистанційна (заочна) робота, яка поділяється на телефонну та письмову, за допомогою листування (паперового чи електронного через емейл).

Наступна підстава для класифікації – це *кількість клієнтів*, які одночасно консультуються одним фахівцем із соціальної роботи. За цим критерієм соціальна робота може бути двох видів, а саме:

- індивідуальна;
- групова (розмова фахівця із двома, або більше клієнтами).

Відзначимо, що існує інший підхід до класифікації практичної діяльності фахівця із соціальної роботи з неповними родинами. Зокрема він може бути побудований на основі врахування *сфери застосування*. У цьому випадку у *соціальній консультативній роботі* виділяють такі чотири основних види, як:

- інтимно-особистісне (до цього виду можна віднести консультування членів неповних родин з таких питань, які відіграють у матері чи батька або дитини сильні переживання, які, зазвичай, ретельно приховуються від оточуючих людей. Це, наприклад, різні страхи, психологічні чи поведінкові невдачі, невдоволення собою, проблеми інтимних відносин;

- шкільне чи психолого-педагогічне (до нього можна віднести обговорення спільно з батьками різноманітних питань навчання чи виховання дітей, підвищення психолого-педагогічної компетентності та грамотності батьків;

- сімейне або подружнє (до нього можна віднести питання вибору оптимальних шляхів побудови та регулювання взаємовідносин у неповній сім'ї з тим членом подружжя, який не живе спільно, попередження та вирішення конфліктів у внутрішньосімейних взаєминах між батьками та дітьми, у відносинах з родичами, поведінка подружжя під час та після розлучення, вирішення поточних внутрішньосімейних проблем;

- професійне (до нього можна віднести питання вибору професії, вдосконалення та розвитку здібностей, організація праці, підвищення працездатності, проведення ділових переговорів та інші питання, які безпосередньо стосуються вирішення ділових (професійних) проблем дорослих членів неповних родин.

У цілому практична діяльність фахівця з соціальної роботи з членами неповної родини включає *сім основних фаз*:

Перша фаза – створення сприятливого клімату, що забезпечує успіх роботи. До прикладу, фахівець соціальної роботи повинен переконати клієнта в тому, що він відчуває щирий інтерес до його проблем та бажає йому допомогти.

Друга фаза – створення своєрідного «катарсису», душевного полегшення, що виникає у клієнта внаслідок того, що він «виговорюється» з наболілих проблем.

Третя фаза – так звана «фаза втіхи». Завдання фахівця із соціальної роботи зводиться до зняття стану афекту. Тобто, клієнт повинен переоцінити свою ситуацію, зрозуміти, що вона не така трагічна, як йому здавалося на перший погляд. Необхідно допомогти йому побачити в ситуації, яка склалася, позитивні аспекти та риси, чого він раніше не помічав. Тому соціальний працівник має переорієнтувати увагу клієнта на ці аспекти.

Четверта фаза – діагноз. Соціальний працівник зобов'язаний зрозуміти, у чому причина конфлікту, щодо якого до нього звернулися.

П'ята фаза – ґрунтуючись на своєму діагнозі, фахівець намагається допомогти клієнту самому проаналізувати ситуацію, в яку він потрапив. У цьому процесі мають бути активні обидві сторони, тому цю фазу можна назвати фазою дослідження.

На шостій фазі – відбувається усвідомлення клієнтом можливих різних варіантів поведінки та вибір одного з них. Всі рішення доросла людина (у нашому випадку – це батько у батьківській і мати у материнській неповній родині) приймає самостійно. Тільки тоді у такому випадку, клієнт / член неповної родини зможе почуватися відповідальним за свої вчинки і не відмовиться від прийнятого рішення.

Завданням останньої сьомої фази – є закріплення установки виконання прийнятого рішення.

Як доводить І. Коломоєць, найбільш вагомим інструментом на основі якого можна здійснити аналіз «портрету» дитини з неповної сім'ї є *SWOT-аналіз* (Коломоєць, 2023, с. 25-26). Саме на основі даного інструментарію, на думку І. Сущенко, І. Бондар, А. Острікової та О. Шелест, можна цілеспрямовано проводити ефективне планування діяльності та реалізовувати прогнозування, а також системно досліджувати сильні (Strengths) та слабкі сторони (Weaknesses), визначати потенційні можливості (Opportunities) та передбачити ризики (Threats), які можуть існувати під час дослідження виховного потенціалу неповних сімей (Сущенко&Бондар&Острікова&Шелест, 2016, с. 66-68).

У табл. 2.2 ми представили загальний потенціал методу SWOT-аналізу для складання портрету дитини з неповної сім'ї.

Таблиця 2.2

Потенціал SWOT-аналізу у розробці портрету дитини з неповної сім'ї

<i>Потенційно сильні сторони</i>	Найчастіше може використовувати фахівець із соціальної роботи у якості інноваційного засобу для пошуку інноваційних форм та методів роботи з дітьми, які виховуються у неповних українських родинах
<i>Потенційно слабкі сторони</i>	Часто буває малоінформативний, адже найчастіше використовується фахівцем із соціальної роботи з метою дослідження лише економічних проблем, які існують у неповних родинах
<i>Потенційні можливості</i>	Передбачає застосування механізмів із суміжних дисциплін (психологія, соціальна педагогіка, соціологія, конфліктологія, соціальна робота) з метою розробки реального портрету дитини з неповної родини, на основі якого можна здійснити комплексне дослідження проблемних аспектів даної категорії родини
<i>Потенційні ризики</i>	Доволі часто носить суб'єктивний характер, не враховує потреби, інтереси та особливостей через те, що складно об'єктивно зобразити портрет дитини, яка виховується у неповній родині

Зупинимось на більш ґрунтовній характеристиці основних *методів*, які може використовувати фахівець з соціальної роботи під час налагодження ефективної взаємодії з між членами неповної родини. Так, І. Трубавіна (Трубавіна, 2003) та Л. Тюптя та І. Іванова (Тюптя&Іванова, 2008) роблять наголос на *психодіагностиці та психокорекції*. Насамперед наголосимо на тому, що упродовж навчання в магістратурі у Тернопільському національному педагогічному університеті магістранти мають змогу опанувати такі освітні компоненти, як: Психологічна допомога в кризових ситуаціях та Психологічне консультування в соціальній сфері. Тому майбутні магістранти уміють здійснювати психодіагностику та організовувати психокорекцію.

Відзначимо, що психодіагностику Л. Лохвицька розглядає як галузь знань, яка безпосередньо пов'язана зі створенням та застосуванням у практиці методів психологічної діагностики, зокрема психологічних тестів (*Тлумачний словник-мінімум із соціальної педагогіки та соціальної роботи*, 2017, с. 158).

Для систематизації методик психодіагностики використовують різні підходи. Так, за баченням А. Капської, виходячи зі структурних особливостей методик, доцільно виділити чотири групи методів діагностики сімейних батьківсько-дитячих взаємин, які доцільно використовувати для роботи з неповними родинками, а саме:

- бесіди, інтерв'ю;
- спостереження (опосередковане, або включене) за реальною поведінкою членів неповної родини та дослідження взаємовідносин;
- стандартизовані опитувальники (Аналіз сімейних взаємин, взаємодія батьки – дитина);
- проєктивні методики («Моя сім'я», Колірний тест взаємин, «Мій дім») (*Організація і технології соціальної роботи з дітьми вулиці*, 2003).

Наголосимо, що у довідковій літературі науковий термін «психокорекція» використовується для позначення такого процесу впливу

соціального працівника на особу або групу, який здійснюється з метою зміни його психічного стану, особливостей перебігу психічних процесів, процесів внутрішньогрупового спілкування та взаємодії в умовах повсякденного життя, спеціально організованих занять, навчальної чи іншої ситуації (*Тлумачний словник-мінімум із соціальної педагогіки та соціальної роботи*, 2017, с. 209).

Складовою проведення психологічної корекції неповної сім'ї є робота з батьківськими групами. Як засвідчує наш власний досвід на посаді фахівця Комунальної установи «Центр надання соціальних послуг» Хоростківської міської ради, багато батьків досить добре усвідомлюють недоліки та прорахунки у вихованні власних дітей, але часто їм не вистачає елементарної психолого-педагогічної компетентності/грамотності, щоб вирішити проблеми виховного характеру. Проведений нами аналіз сімейних ситуацій у неповних родинах допомагає батькам з неповних родин поглянути на себе зі сторони (з боку), «очима інших», і цим «об'єктивувати» свою поведінку. У результаті такого аналізу батьки починають краще розуміти власні стереотипи поведінки, які не є результатом свідомого вибору, а зазвичай передаються або «у спадок» від своїх батьків, або є наслідком неправильних уявлень про відносини між батьками та дітьми, отриманими з близького оточення, засобів масової комунікації та побутової інформації.

Поряд з психологічною консультацією, психолого-педагогічна допомога неповній родині зі сторони фахівця із соціальної роботи виявлялася у формі організації сімейної психотерапії.

Психотерапія – частина медичної та одночасно психологічної (психокорекційної) діяльності, яка безпосередньо пов'язана із застосуванням психологічних знань та методів для діагностики та розв'язування різного роду проблем (*Тлумачний словник-мінімум із соціальної педагогіки та соціальної роботи*, 2017, с. 208). Тоді як під науковою дефініцією сімейна терапія науковці розуміють комплекс психотерапевтичних прийомів та методів, які безпосередньо спрямовані на лікування пацієнта в сім'ях та за

допомогою сім'ї, а також на оптимізацію внутрішньосімейних відносин (Тлумачний словник-мінімум із соціальної педагогіки та соціальної роботи, 2017, с. 228). Іншими словами можемо констатувати, що сімейна психотерапія – це особливий вид психотерапії, який спрямований на корекцію міжособистісних відносин у сім'ї та має на меті усунення усіх тих емоційних розладів, які мають члени неповної родини.

Варто акцентувати увагу на тому, що наукові терміни «психотерапія» та «психокорекція» практично збігаються за своїм змістом. Але так склалося, що в Україні науковці, які є авторами підручників з теорії соціальної роботи (*Теорії і методи соціальної роботи*, 2005; *Технології соціальної роботи*, 2015; *Теорія та методи соціальної роботи*, 2005) визнають, що психологічний вплив найчастіше називають психотерапією, якщо ним займається лікар, та психокорекцією, якщо його застосовує фахівець із соціальної роботи чи практичний психолог. Слід зазначити, що у теорії соціальної роботи відсутня єдність думок з даного питання. До прикладу, деякі автори, вважають консультування початковим етапом психотерапевтичної допомоги, інші, навпаки, стверджують, що консультування – це психотерапія (*Соціальна робота з сім'єю: методичні рекомендації з дисципліни*, 2017; *Соціальні служби родині*, 2003).

Відзначимо, що найбільш характерною особливістю психотерапії є тривалість спілкування клієнта із фахівцем. Зокрема, консультування, зазвичай, займає від однієї до 4-5 зустрічей, тоді як тривалість сімейної психотерапії може коливатися від кількох днів за кілька років. Спочатку сімейна психотерапія проводиться з частотою 1-2 сеанси на тиждень, потім поступово все рідше і рідше – до одного сеансу на два, а потім і три тижні. Тобто з вищевикладеного, можна припустити, що у різних стадіях одного процесу можливі різноманітні види психологічної допомоги членам неповної родини, які звернулися за допомогою до фахівця з соціальної роботи.

Консультації, якщо вони виходять з актуальних потреб матері з материнської чи батька з батьківської неповної родини та є необхідними для

вирішення першочергових завдань, можуть виступати основним засобом впливу. Також консультації доцільно системно проводити у тому випадку, коли потрібно вирішувати різні психологічні та соціальні проблеми, які безпосередньо пов'язані із труднощами щодо налагодження ефективного міжособистісного спілкування.

Основне завдання консультанта полягає в тому, щоб допомогти дорослим (одному із батьків неповної родини) подивитися на свої проблеми та життєві складності та обговорити усі сторони взаємин, які є проблемними для налагодження позитивних стосунків. Як правило, дорослий член неповної родини часто не усвідомлює та не може самостійно контролювати свої емоції та поведінку. Основною умовою позитивного впливу фахівця із соціальної роботи на дорослого члена неповної родини стає зміна установок. У ході консультування клієнт отримує можливість ширше поглянути на ситуацію, а також оцінити свою роль у цій ситуації та відповідно до свого нового бачення кардинально змінити ставлення до усього того, що відбувається у житті неповної родини.

Зокрема, варто констатувати, що під час очного спілкування батька чи матері із неповної родини із фахівцем із соціальної роботи, доцільно розкривати не лише актуальні ситуації міжособистісних взаємин, але також і минуле, події далекого дитинства, юності. Одна із найбільш вагомих рис психотерапії – довірчі взаємини між клієнтом (членом неповної родини), який звернувся за допомогою і самим професіоналом – фахівцем із соціальної роботи, який надає кваліфіковану допомогу.

Наголосимо на тому, що аналіз взаємовідносин виступає одним із найважливіших засобів здійснення ефективного впливу соціального працівника / фахівця з соціальної роботи з цією категорією клієнтів. Компетентно організований аналіз дозволить більш краще зрозуміти головні причини тих проблем, які є у неповній родині та дасть змогу отримати відповіді на питання щодо особливостей переживань і поведінки як дорослого так неповнолітніх дітей з неповних родин.

У нашому розумінні для того, щоб успішно вирішити окремі проблемні ситуації, фахівці з соціальної роботи повинні брати активну участь і в розробці конкретних соціально-педагогічних програм, які безпосередньо спрямовані на запобігання несприятливим життєвим ситуаціям. Саме таким чином соціальний працівник може створити найбільш сприятливі умови для розв'язання проблем, які є у конкретній неповній родині. Таким чином можна зменшити дію таких негативних девіантних факторів, як алкоголізм, агресія, бездіяльність та конфліктність та налагодити ефективну міжособистісну взаємодію. Отже, вважаємо, що саме під час організації ефективного консультування та підтримки неповних родин можна допомогти вийти із категорії проблемні родини.

Окрім того, соціальний працівник / фахівець з соціальної роботи має цілеспрямовано та системно працювати із дітьми із неповних родин, запобігаючи та попереджуючи різного роду правопорушення неповнолітніх з таких сімей. Так, фахівці із соціальної роботи можуть рекомендувати включати дітей із неповних родин до різних форм дозвільної діяльності, заздалегідь орієнтуючись на створення підліткового співтовариства, яке має просоціальну спрямованість. Така діяльність у цілому позитивно вплине на оздоровлення соціального клімату у неповній родині та покращить взаємостосунки у сім'ї в цілому.

При визначенні змісту психосоціальної роботи з неповними родинами важливо чітко враховувати причинно-наслідкові зв'язки, які доволі часто мають складну і запутану симптоматику. У цьому контексті, для роботи фахівцю із соціальної роботи потрібно системно використовувати різноманітні методи, а також залучати усіх членів неповної родини до спільної діяльності для того, щоб вони відчували, що фахівець хоче їм допомогти. Однак необхідно пам'ятати, що під час консультування сам клієнт (член неповної родини) має брати всю відповідальність за свої вчинки. Природно також, що професійні фахівці, які надають соціальну допомогу повинні здійснювати координацію своєї діяльності та активно співпрацювати

з іншими установами сфери соціального захисту, а також з інших відомствами та соціальними структурами.

Отже, у підсумку акцентуємо увагу на тому, що цілеспрямована на системна робота фахівця із соціальної роботи, що впливає на як особистість дорослої людини (батька чи матері), а також і на дитину та на усю неповну сім'ю в цілому. З огляду на цей факт вона має бути комплексною та системною та має бути націленою на результат – досягнення позитивних результатів щодо розв'язання проблем неповної родини.

2.3. Методика організації експериментального дослідження щодо налагодження ефективної взаємодії соціального працівника з батьками і дітьми з неповних родин

Насамперед варто акцентувати увагу на тому, що експериментальне дослідження нами було організовано упродовж квітня – листопада 2025 року з 4 неповними родинами (3 материнські та 1 батьківська). До експерименту було залучено 4 дорослих та 8 неповнолітніх дітей, які знаходяться на обліку в Комунальній установі «Центр надання соціальних послуг» Хоростківської міської ради.

На основі узагальнення напрацювань науковців Лакуста, 2015; Маннапова, 2016; Пан, 2012; Пастощук, 2018; Полтавець, 2011, роботу з батьками у площині налагодження ефективної взаємодії з дітьми доцільно проводити у два *етапи*.

1) Ретельний аналіз та вивчення проблем конкретної неповної сім'ї за допомогою різних методів: спостереження, відвідування сімей, складання характеристик, опитувань батьків, а також доцільно використовувати творчі роботи дітей («Я і моя сім'я у минулому, сьогодні та майбутньому», «Портрет моєї родини»). Доцільно організувати ефективні бесіди, спрямовані на отримання відомостей про попередні етапи розвитку дитини: про стан її

здоров'я, внутрішньосімейні відносини та обставини соціально-побутового плану; щодо виховної активності сім'ї можна використовувати анкетування.

2) Групова інформаційно-просвітницька, корекційна та консультативна робота з батьками на основі їхньої участі у соціально-педагогічному практикуму *«Ефективна взаємодія між батьками та дітьми з неповних родин»*.

Незалежно від того, які особливості основного порушення у відносинах «мати/батько – дитина» у неповній родині, які звернулися по допомогу до соціального працівника / фахівця з соціальної роботи, було встановлено, що зазвичай, батьки займають неправильну батьківську позицію, тобто. їхні стосунки зі своїми дітьми є деструктивними, неефективними та носять конфліктний характер.

Звичайно, що для того щоб ефективно розвивати та виховувати власних дітей, батьки самі повинні знати та розуміти свої власні життєві проблеми, свої особливості та умови власного життя, знати чого вони прагнуть, до чого призводять результати їхніх помилок та некомпетентних дій, навчитися здійснювати ефективну ретрансляцію цінностей, мати сформоване внутрішнє прагнення відтворення здорового способу життя. Іншими словами, батьки мають навчитися вивчати самих себе, розвивати батьківську рефлексію з метою побудови ефективної освітньої стратегії.

У цьому контексті ми з практичної сторони врахували бачення І. Юрченко (Юрченко, 2008; Юрченко, 2016) про те, що освіта батьків виконує функцію допомоги, підтримки, захисту як дітей, так і самих батьків, адже забезпечує грамотність у вирішенні тих чи інших виховних проблем, а також ініціює відповідальність дорослого члена неповної родини (батька, або матері) за своїх дітей та свободу педагогічного вибору.

У ході вивчення означеного кола проблематики було з'ясовано, що *головною причиною неефективного батьківського ставлення матері або батька з неповної родини до своїх дітей є:*

По-перше, педагогічна та психологічна неграмотність батьків;

По-друге, ригідні стереотипи виховання;

По-третє, особистісні проблеми та особливості самого дорослого (батька чи матері), що впливають на спілкування з дитиною (Комплієнко, 2020, с. 180-192).

Всі наведені вище порушення та спотворення батьківського відношення та неефективні міжособистісні взаємодії можуть бути виправлені за допомогою соціально-терапевтичної діяльності та психологічної корекції соціального працівника на основі участі батьків та їхніх дітей у програмі соціально-педагогічного практикуму *«Ефективна взаємодія між батьками та дітьми з неповних родин»*. З цією метою фахівець із соціальної роботи може використовувати роботу у батьківських групах. Наголосимо, що проблеми виховання дітей та налагодження ефективної міжособистісної взаємодії та неконфліктного спілкування з ними обговорюються в першу чергу, а особисті проблеми самих одиноких матерів чи батьків – лише тією мірою, якою це необхідно для вирішення батьківських проблем.

Як свідчить практика, у батьківських групах можуть практикуватись різноманітні методи практичної діяльності дискусії, психодрами, аналіз конкретних практичних ситуацій, вчинків, дій дітей та батьків, налагодження їх ефективної комунікації під час вирішення проблем, а також спеціальні соціально-педагогічні тренінги, які позитивно впливають на розвиток навичок ефективного міжособистісного спілкування.

Дослідження показало, що з батьками дітей з неповної сім'ї необхідно проводити інформаційно-просвітницьку роботу (міні-лекції, семінари, бесіди), доцільно також організовувати корекційну, а також консультативну роботу, яка повинна будуватися на основі діагностики, з'ясування характеру та основних причин і труднощів у вихованні дитини.

На основі напрацювань науковців (Грижак, 2016; Максимович, 2014; Юрченко, 2017) було з'ясовано, що практична робота соціального працівника з неповними родинками у контексті налагодження ефективної взаємодії

батьків та дітей має базувалася на соціально-педагогічній діяльності щодо розробки конкретних практично орієнтованих заходів надання допомоги чи впровадження спеціальної соціально-педагогічної програми. На цьому етапі важливо дати матері/батькові з неповної родини ґрунтовне уявлення про розвиток дитини та розкрити обов'язки матері/батька у цьому плані. Отримана таким чином теоретична інформація послужила для нас вагомим стимулом для розробки *експериментальної програми соціально-педагогічного практикуму «Ефективна взаємодія між батьками та дітьми з неповних родин»* (Додаток Д).

Зупинимось більш ґрунтовніше на розробленій програмі соціально-педагогічного практикуму «Ефективна взаємодія між батьками та дітьми з неповних родин». До прикладу її *метою* соціально-педагогічного практикуму є соціальна підтримка батьків і дітей з неповних родин та зміцнення неповної родини на основі розвитку ефективного спілкування, налагодження взаєморозуміння, розвиток емоційної стабільності та формування навичок конструктивної взаємодії.

Програма соціально-педагогічного практикуму була націлена на виконання наступних *завдань*:

- підвищення рівня функціональної педагогічної грамотності батьків;
- вдосконалення рівня міжособистісного спілкування між батьками та дітьми, а також підвищити компетентність батьків у вирішенні конфліктів;
- зміцнення емоційного зв'язку між батьком/матір'ю та дитиною;
- навчання батьків навичкам активного слухання й підтримуючої комунікації;
- надання допомоги дітям у вираженні власних почуттів без страху та сорому;
- формування відчуття взаємної довіри та психологічної безпеки у родині між матір'ю / батьком з неповної родини та їхніми дітьми.

Загалом програма соціально-педагогічного практикуму «Ефективна взаємодія між батьками та дітьми з неповних родин» була спрямована на

подолання моральної кризи сім'ї та пропаганду здорового способу життя. Вона передбачає роботу з дітьми та підлітками та їхніми батьками (матір'ю чи батьком) у площині налагодження ефективної взаємодії соціального працівника з батьками і дітьми з неповних родин.

У практичній площині програма передбачає **5 занять**:

Заняття 1. Знайомство та створення атмосфери довіри

Мета: сформувати комфортне середовище, виявити потреби неповної родини, налаштувати на співпрацю.

Зміст:

- Вступне слово фахівця з соціальної роботи: знайомство, очікування батьків і дітей.
- Міні-інформаційний блок: «Особливості неповної родини та емоційні потреби дитини».
- Вправа «Наш сімейний ресурс»: кожна сім'я визначає свої сильні сторони.
- Вправа для батьків і дітей: складання «Сімейних правил довіри».
- Рефлексія: «Що сьогодні було важливим?»

Очікуваний результат: Родини відчують безпечну атмосферу під час участі у програмі та мають змогу налагодити позитивну психологічну атмосферу.

Заняття 2. Емоційна грамотність та взаєморозуміння

Мета: навчити батьків і дітей розпізнавати та виражати емоції екологічно.

Зміст:

- Міні-лекція: «Емоції: як їх розуміти і чому вони важливі у сімейному спілкуванні».
- Вправа «Карта емоцій»: батьки та діти створюють власні «емоційні профілі».
- Техніка «Я-повідомлення» (практика у парах): як говорити без звинувачень.

- Рольова вправа: програвання типових конфліктних ситуацій.
- Підсумок: навички, які варто спробувати вдома.

Очікуваний результат: родини починають краще розуміти власні емоції та емоції одне одного.

Заняття 3. Ефективна комунікація в неповній родині

Мета: розвинути навички активного слухання та конструктивного діалогу.

Зміст:

- Міні-лекція «Чому нас не чують? Пастки комунікації в неповних родинках».
- Вправа «Активне слухання»: повтор, уточнення, підтримка.
- Рольова гра «Спір без переможців»: тренування конструктивного діалогу.
- Спільне завдання «Сімейна скринька підтримки»: створення символічного простору позитивних слів.
- Рефлексія: що сьогодні було найціннішим для налагодження спільної комунікації?

Очікуваний результат: покращення взаємного слухання, зменшення напруження у спілкуванні.

Заняття 4. Конфлікти та їх конструктивне вирішення

Мета: навчити родини долати конфлікти без агресії, уникнення та звинувачень.

Зміст:

- Міні-лекція «Конфлікт у сім'ї: норма чи проблема?»
- Інструмент «СТОП-пауза»: саморегуляція під час емоційного напруження.
- Вправа «Сходінки вирішення конфлікту» п – покрокова модель дій.
- Робота в парах: аналіз реальної ситуації зі свого досвіду.
- Створення «Антикризового сімейного плану».

Очікуваний результат: родини відчують зміцнення взаємозв'язку, отримують мотивацію до подальшого розвитку.

Заняття 5. Зміцнення сімейних зв'язків та підсумок програми

Мета: закріпити навички взаємодії, створити позитивний досвід співпраці.

Зміст:

- Вправа «Мій внесок у сім'ю»: усвідомлення цінності кожного члена родини.
- Спільний творчий проєкт: «Сімейна мрія» (плакат, колаж, дерево мрій).
- Підбиття підсумків: що змінилося за 5 занять?
- Оцінка програми та формування індивідуальних планів підтримки.
- Ритуал завершення: обмін теплими побажаннями.

Очікуваний результат: родини отримують конкретні інструменти вирішення труднощів.

У додатку Д представлено план розробленої нами програми соціально-педагогічного практикуму «*Ефективна взаємодія між батьками та дітьми з неповних родин*», а у додатку Е роздаткові матеріали для її організації та проведення.

Проаналізувавши напрацювання науковців за останні 10-ть років (Грижак, 2016; Коломоєць, 2023; Лакуста, 2015; Лютак, 2016; Маннапова, 2016; Пастощук, 2018; Полтавець, 2018; Шульга, 2017; Юрченко, 2016; Ярош&Розумна, 2020), ми дійшли висновку, що розроблена нами програма має бути побудована на основі таких *принципів*, як-от:

– позитивність – створення підтримуючої, доброзичливої атмосфери допомоги, співробітництва, можливість знаходження конструктивних рішень сімейних конфліктів;

– духовність – встановлення зв'язку між вищими цінностями: добро, краса, здоров'я, щастя, сім'я, мати, батько, брати-сестри, сенс життя, внутрішній світ людини;

- індивідуальний підхід – максимальне врахування своєрідності та індивідуального досвіду кожної неповної родини;

- розвиток та саморозвиток неповної сім'ї – активізація творчих можливостей, здібностей до саморозвитку та самовдосконалення членів неповної родини;

- комплексність – взаємодія різних установ та організацій щодо надання всебічної та адресної допомоги неповній сім'ї.

Розроблена програма соціально-педагогічного практикуму *«Ефективна взаємодія між батьками та дітьми з неповних родин»* складається із 5 спільних зустрічей батьків та дітей. Запропонована програма має інтерактивний характер та включає практичні вправи, міні-лекції та практичні завдання щодо забезпечення психолого-педагогічної підтримки дітей з проблемами у соціальній адаптації та стабілізації поведінки, а також сприяє налагодженню позитивного клімату та ефективної міжособистісної взаємодії.

Робота в контексті впровадження розробленої нами програми велася за двома напрямками. Перший напрямок – налагодження довіри та покращення емоційного клімату в родині (заняття 1 та заняття 2) включає:

- 1) діяльність щодо індивідуального супроводу дитини;
- 2) проведення постійно діючого семінару для батьків.

Другий напрямок – заходи щодо профілактики сімейних конфліктів та зміцнення неповної сім'ї. Цей блок включає три заняття (заняття 3, заняття 4 та заняття 5) включає:

- консультативну роботу щодо вирішення конфліктних ситуацій у родині;
- організація та проведення навчання для батьків.

Робота за цією програмою, поряд із вирішенням особистісних психолого-педагогічних проблем дитини, дозволила батькам з неповних родин чітко усвідомити декілька чинників:

- по-перше, збагнути значущість свого власного сімейного досвіду;

- по-друге, отримати ґрунтовні знання та уявлення про різні типи сім'ї та різні стилі виховання дітей
- по-третє, зрозуміти типові батьківські помилки під час виховання дітей;
- по-четверте, подолати сімейні негаразди;
- по-п'яте, навчитися переосмислювати форми та способи співробітництва дорослого з дитиною;
- по-шосте, суттєво підвищити свій власний рівень функціональної педагогічної грамотності.

Наша практична діяльність під час соціально-педагогічного практикуму «Ефективна взаємодія між батьками та дітьми з неповних родин» була нами спеціально організована базувалася на таких формах роботи як:

- проблемні семінари, лекції;
- консультації фахівців з батьками та дітьми;
- батьківські зустрічі взаємонавчання;
- спілкування батьків та дітей, під час яких відбувається навчання взаємодії дітей та батьків (навчання самотньої матері спілкуванню дитиною шкільного віку).

Отже, варто констатувати, що на особливу увагу заслуговує постійно діючий семінар для батьків. Теми занять було складено з урахуванням інтересів та потреб батьків відповідно до типів та стадій розвитку конкретної проблемної сім'ї. Робота за програмою дала батькам унікальні можливості щодо пропагування позитивного мікроклімату у родині, відродження та збереження українських сімейних традицій.

Відзначимо, що програма передбачала не лише заняття з батьками, але і з дітьми. Причому такі заняття проводилися відповідно до індивідуальних особливостей розвитку дитини та з врахуванням проблеми, яка була діагностовано у дітей. Ми врахували той факт, що останнім десятиліттям у багатьох неповних сім'ях через необхідність додаткового заробітку зменшився вільний час, який мати /батько традиційно проводили зі своїми

дітьми. Це сталося і за рахунок «уніфікації» дозвілля дітей. До прикладу форми його проведення зводяться, головним чином, до перегляду телевізійних передач та спілкування з комп'ютером. Тому в розробленій нами програмі, поряд із питаннями підвищення функціональної грамотності батьків, приділяється велика увага проблемам проведення спільного дозвілля батьків та дітей.

Організовуючи практичну роботу із *4 неповними родинами 3 материнські та 1 батьківська* (до експерименту було залучено *4 дорослих та 8 неповнолітніх дітей*), які знаходяться на обліку в Комунальній установі «Центр надання соціальних послуг» Хоростківської міської ради, ми приділяли належну увагу цілеспрямованій діяльності щодо налагодження ефективної взаємодії батьків та дітей з неповних родин, а також пропаганді неконфліктного взаємного спілкування. Виходимо з тих міркувань, що саме Комунальна установа «Центр надання соціальних послуг» Хоростківської міської ради – це є та структура місцевого самоврядування соціальної сфери, яка здатна очолити організацію профілактичних заходів на своїй території, залучати кошти реалізації з міського бюджетів.

Безпосередню розробку та методичне забезпечення програми, їхню конкретну реалізацію здійснювали ми *особисто* у якості фахівця із соціальної роботи Комунальної установи «Центр надання соціальних послуг» Хоростківської міської ради. Наша власна практична робота показала, що в результаті професійної діяльності неповні родини, як приклад проблемних сімей, мають змогу зменшити рівень проблемності.

Відзначимо, що надзвичайно важливою формою надання психолого-педагогічної допомоги неповній сім'ї у площині налагодження ефективної взаємодії соціального працівника з батьками і дітьми з неповних родин стало суттєве підвищення рівня педагогічної компетентності / педагогічної грамотності батьків або педагогічна освіта батьків. Основна мета, яка нами була досягнута – *формування добросердечних відносин між батьками та*

дітьми, що сприяли повноцінному розвитку дитини, а також позитивній самореалізації батьків.

Як показали результати організованого нами дослідження із неповними родинами, що знаходилися на обліку в Комунальній установі «Центр надання соціальних послуг» Хоростківської міської ради, для побудови ефективної роботи позитивний вплив мали такі додаткові чинники, як-от:

- визнання свободи волевиявлення матері/батька щодо добровільної участі у експериментальній роботі;
- чітка орієнтація усіх практичних заходів на актуальні та значущі проблеми, що впливають розвиток дітей з неповних родин;
- акцент на емоційній стороні життя матері/батька неповної родини;
- відмова від повчального тону;
- розвиток батьківської рефлексії

Окрім того відзначимо, що діяльність соціального працівника з батьками може здійснюватись як у формі неформалізованого, так і спеціально організованого навчання. Зокрема, неформалізований процес навчання може бути дуже різноманітним: спілкування, передача та обговорення свого та чужого досвіду; використання засобів масової інформації (обговорення спеціальних радіо- та телепередач, безпосередньо та опосередковано пов'язаних із проблемами батьківської відповідальності); читання статей у спеціальних журналах; бесіди з психологами, лікарем, дільничим інспектором поліції.

Головне для батька в неформалізованому освітньому процесі – це піддати отриману інформацію критичному аналізу, навчитися інтерпретувати свій досвід і отримати певний урок із життєвої ситуації інших людей.

Організована нами експериментальна робота свідчить про те, що результати впровадження розробленого нами соціально-педагогічного практикуму «Ефективна взаємодія між батьками та дітьми з неповних родин» з метою налагодження соціальним працівником ефективної взаємодії з батьками і дітьми з неповних родин проявлялася у таких *аспектах*:

- суттєво покращилися відносини матерів з материнських родин та батька з батьківської родини з дітьми, а саме підвищився рівень взаєморозуміння;

- песимізм у міжособистісному спілкуванні змінився на оптимістичний погляд щодо можливості вирішення батьківських, дитячих та спільних сімейних проблем;

- прийшло усвідомлене розуміння закономірностей сенсу цінності людського життя, цілісного світогляду, вагомості здорового способу для налагодження позитивної життєдіяльності неповної родини;

- підвищилося розуміння вагомості місця, яке займає дитина у житті матері/батька з неповної родини;

- у дітей суттєво підвищилося усвідомлення безпеки та захищеності у власній родині.

Можемо відповідально констатувати, що досягнення цих результатів свідчить про успішність та ефективність розробленого нами соціально-педагогічного практикуму «Ефективна взаємодія між батьками та дітьми з неповних родин» з метою налагодження ефективної взаємодії соціального працівника з батьками і дітьми з неповних родин. Тобто робота, яку організував фахівець із соціальної роботи мала позитивних ефект щодо підвищення рівня педагогічної грамотності.

У підсумку наголосимо на тому, що на основі участі у програмі батьки з неповних родин отримали змогу суттєво вдосконалити методичне забезпечення щодо формування комфортного середовища, а також дозволила вдосконалити навички активного слухання та конструктивного діалогу і дозволила опанувати уміннями спільно (діти разом з батьками) долати конфлікти без агресії та уникнення та звинувачень й закріпити навички взаємодії, створити позитивний досвід співпраці. Зокрема, на основі участі неповних родин у нашій авторській програмі вирішувалися проблеми дитини з неповної родини та цієї сім'ї, ми спостерігали також суттєве покращення

сімейного способу життя, підвищення рівня функціональної педагогічної грамотності батьків, а також зменшення девіантних проявів у дітей.

Висновки до другого розділу:

Соціальна робота із неповними сім'ями передбачає розроблений алгоритм діяльності з неповними сім'ями або її представниками (один із батьків, дитина), які потребують додаткового захисту з боку держави через складні життєві обставини. До переліку основних функцій, які реалізовує фахівець із соціальної роботи з членами неповних родин відносяться: діагностична; прогностична; правозахисна; організаційна; попереджувально-профілактична; соціально-медична; соціально-педагогічна; психологічна; соціально-побутова; комунікативна. Серед наведеного переліку функцій під час налагодження взаємодії з батьками і дітьми з неповних родин основний акцент соціальний працівник робить наголос на: діагностичну, соціально-педагогічну, психологічну та комунікативну функції.

Професійна діяльність фахівця з соціальної роботи з неповною родиною має включати *соціально-педагогічні та андрогогічні аспекти* для того щоб ефективно налагодити взаємодію із неповними родинами. Основне вміння фахівця соціальної роботи як педагога та андрагога – це вміння вести розмову з клієнтом, що передбачає сформовані теоретичні знання, як розмовляти з людиною, яка має ту чи іншу проблему, таким чином, щоб вона відчувала себе в безпеці і могла розкритися. Основне завдання соціальних працівників / фахівців з соціальної роботи під час діяльності з батьками з неповних родин, які травмовані життям, полягає у зміцненні у них віри у власні сили, розвиток здатності вирішувати самостійно свої проблеми.

Експериментальне дослідження було організовано упродовж квітня – листопада 2025 року з 4 неповними родинами (3 материнські та 1 батьківська). До експерименту було залучено 4 дорослих та 8 неповнолітніх дітей, які знаходяться на обліку в Комунальній установі «Центр надання соціальних послуг» Хоростківської міської ради. Розроблено

експериментальну програму соціально-педагогічного практикуму «Ефективна взаємодія між батьками та дітьми з неповних родин». метою соціально-педагогічного практикуму є соціальна підтримка батьків і дітей з неповних родин та зміцнення неповної родини на основі розвитку ефективного спілкування, налагодження взаєморозуміння, розвиток емоційної стабільності та формування навичок конструктивної взаємодії.

Програма соціально-педагогічного практикуму була націлена на виконання таких *завдань*: підвищення рівня функціональної педагогічної грамотності батьків; вдосконалення рівня міжособистісного спілкування між батьками та дітьми, а також підвищити компетентність батьків у вирішенні конфліктів; зміцнення емоційного зв'язку між батьком/матір'ю та дитиною; навчання батьків навичкам активного слухання й підтримуючої комунікації; надання допомоги дітям у вираженні власних почуттів без страху та сорому; формування відчуття взаємної довіри та психологічної безпеки у родині між матір'ю / батьком з неповної родини та їхніми дітьми. У практичній площині програма передбачає **5 занять**: На основі участі у програмі батьки з неповних родин отримали змогу суттєво вдосконалити методичне забезпечення щодо формування комфортного середовища, а також дозволила вдосконалити навички активного слухання та конструктивного діалогу і дозволила опанувати вміннями спільно (діти разом з батьками) долати конфлікти без агресії та уникнення та звинувачень й закріпити навички взаємодії, створити позитивний досвід співпраці. Зокрема, на основі участі неповних родин у нашій авторській програмі вирішувалися проблеми дитини з неповної родини та цієї сім'ї, ми спостерігали також суттєве покращення сімейного способу життя, підвищення рівня функціональної педагогічної грамотності батьків, а також зменшення девіантних проявів у дітей

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

1. На основі аналізу наукової літератури було встановлено, що сім'я є первинним інститутом соціалізації дитини, що вагомою ланкою між соціальними нормами та процесом розвитку особистості. У Сімейному кодексі України задекларовано, що сім'ю складають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки. Досліджено функції (виховна, репродуктивна, господарсько-побутова, виробничо-економічна, матеріальна, первинного соціального контролю, духовного спілкування, соціально-статусна, дозвіллева, емоційна, сексуальна) та проаналізовано типологію (класифікацію) родин. У зв'язку із фізично-матеріальним, афективним, раціональним (інтелектуальним), соціальним (культурним) та духовним (ідеологічним) неблагополуччям сім'ї в нашій країні збільшилась кількість неблагополучних родин.

2. У дослідженні неповні родини розглядаємо як категорію сімей, в якій неповнолітня (ні) дитина (діти) проживає з одним із батьків, який несе за неї повну відповідальність; така родина має специфічну структуру через порушення внутрішніх відносин та зв'язків, а дитина мешкає з кимось одним із батьків. У неповній сім'ї спостерігається фемінізація (переважання жіночого впливу), і рідко – переважання чоловічого впливу (маскулінізація).

До основних причин виникнення неповних родин відносимо: смерть одного із батьків; розлучення батьків; народження дитини поза шлюбом; трудова міграція одного із батьків за кордон і подальше дистантне проживання; загибель батька чи матері під час російсько-української війни. Виокремлено чотири типи неповних родин: розлучена, осиротіла, мати-одиначка з дитиною/дітьми; батько-одинак з дитиною/дітьми. З'ясовано, що до найбільш вагомих соціально-психолого-педагогічних проблем неповних родин з урахуванням сучасних українських реалій доцільно віднести такий спектр, як-от: соціальна незахищеність, житлові проблеми та матеріальна скрута; родинний дискомфорт дітей у цих сім'ях, який сприяє розвитку різного роду особистісних комплексів; відсутність внутрішньої гармонії, яка

часто стає причиною психологічних порушень; дефіцит уваги до дітей у неповних родинях; складнощі під час формування повноцінної статево-рольової ідентифікації; відсутність належної комунікації у родині між дітьми та матір'ю (у материнській) чи батьком (у батьківській) неповній сім'ях; складність у виконанні виховної функції призводить до порушення соціалізації як батьків так і дітей.

3. Виховна цінність сім'ї та сімейного способу життя розглядається у трьох аспектах сім'я як соціальний інститут (є посередником між членом сім'ї та суспільством у соціально-економічній, соціально-демографічній, соціально-трудовій, соціально-культурній, духовно-моральній, соціально-педагогічній сферах життєдіяльності та є одним із найефективніших інститутів адаптації до життя); сім'я як мала соціальна група (заснована на шлюбі чи кровній спорідненості людей, які пов'язані спільним побутом, а також взаємною відповідальністю); сім'я як система особливих взаємин між людьми (найбільш пристосована для того, щоб впливати на усіх її членів).

На основі вивчення публікацій науковців встановлено, що існує п'ять основних типів помилкової поведінки матері, а саме: гіперопіка; гіпоопіка; «боротьба з образом чоловіка», «неправильний розвиток дитини через погану спадковість», «спроба купити любов дитини». Чоловіки в сучасних українських неповних родинях часто займають периферичне, дистанційне становище по відношенню до дружини та своїх дітей. Особливістю сім'ї з одним із батьків є обмежене коло основних соціальних ролей, про які дізнається дитина у такій родині. Дитині знайома лише одна соціальна роль – роль матері. Дослідження показують, що діти з неповних сімей, як правило, дещо гірше вчаться та мають некеровану поведінку. Встановлено спектр позитивних моментів, якими володіє неповна родина, а саме: зміцнення дружніх зв'язків матері (батька) зі своєю дитиною під час подолання життєвих труднощів, встановлення між ними позитивних емоційних контактів; вищий ступінь самостійності дитини, не розпеченого надмірною опікою дорослих; рання поява почуття відповідальності у дітей.

4. Соціальна робота із неповними сім'ями передбачає розроблений алгоритм діяльності з неповними сім'ями або її представниками (один із батьків, дитина), які потребують додаткового захисту з боку держави через складні життєві обставини. До переліку основних функцій, які реалізовує фахівець із соціальної роботи з членами неповних родин відносяться: діагностична; прогностична; правозахисна; організаційна; попереджувально-профілактична; соціально-медична; соціально-педагогічна; психологічна; соціально-побутова; комунікативна. Серед наведеного переліку функцій під час налагодження взаємодії з батьками і дітьми з неповних родин основний акцент соціальний працівник робить на: діагностичну, соціально-педагогічну, психологічну та комунікативну функції.

Професійна діяльність фахівця з соціальної роботи з неповною родиною має включати соціально-педагогічні та андрагогічні аспекти для того щоб ефективно налагодити взаємодію із неповними родинами. Основне вміння фахівця соціальної роботи як педагога та андрагога – це вміння вести розмову з клієнтом, що передбачає сформовані теоретичні знання, як розмовляти з людиною, яка має ту чи іншу проблему, таким чином, щоб вона відчувала себе в безпеці і могла розкритися. Фахівець із соціальної роботи повинен вміти допомогти клієнту, створивши обстановку, що сприяє довірі та отриманню необхідної інформації. Професіоналізм фахівця із соціальної роботи має проявлятися не в тому, щоб діяти порадою, добрими побажаннями, особистою участю у вирішенні проблем з якими звернулися до нього члени неповної родини. Основне завдання соціальних працівників / фахівців з соціальної роботи під час діяльності з батьками з неповних родин, які травмовані життям, полягає у зміцненні у них віри у власні сили, розвиток здатності вирішувати самостійно свої проблеми. Досліджено основні фази практичної діяльності фахівця з соціальної роботи з членами неповної родини. Основні аспекти роботи з неповною родиною базуються на психодіагностиці та психокорекції. Фахівець має працювати як з батьками

так і із дітьми із неповних родин, запобігаючи та попереджуючи різного роду правопорушення неповнолітніх з таких сімей.

5. Експериментальне дослідження було організовано упродовж квітня – листопада 2025 року з 4 неповними родинами (3 материнські та 1 батьківська). До експерименту було залучено 4 дорослих та 8 неповнолітніх дітей, які знаходяться на обліку в Комунальній установі «Центр надання соціальних послуг» Хоростківської міської ради. Розроблено експериментальну програму соціально-педагогічного практикуму «Ефективна взаємодія між батьками та дітьми з неповних родин». Метою соціально-педагогічного практикуму є соціальна підтримка батьків і дітей з неповних родин та зміцнення неповної родини на основі розвитку ефективного спілкування, налагодження взаєморозуміння, розвиток емоційної стабільності та формування навичок конструктивної взаємодії.

Програма соціально-педагогічного практикуму була націлена на виконання наступних завдань: підвищення рівня функціональної педагогічної грамотності батьків; вдосконалення рівня міжособистісного спілкування між батьками та дітьми, а також підвищити компетентність батьків у вирішенні конфліктів; зміцнення емоційного зв'язку між батьком/матір'ю та дитиною; навчання батьків навичкам активного слухання й підтримуючої комунікації; надання допомоги дітям у вираженні власних почуттів без страху та сорому; формування відчуття взаємної довіри та психологічної безпеки у родині між матір'ю / батьком з неповної родини та їхніми дітьми. Загалом програма соціально-педагогічного практикуму «Ефективна взаємодія між батьками та дітьми з неповних родин» була спрямована на подолання моральної кризи сім'ї та пропаганду позитивної атмосфери у неповній родині. Вона передбачала роботу з дітьми та підлітками та їхніми батьками (матір'ю чи батьком) у площині налагодження ефективної взаємодії соціального працівника з батьками і дітьми з неповних родин. У практичній площині програма передбачає 5 занять: Заняття 1. Знайомство та створення атмосфери довіри. Заняття 2. Емоційна грамотність та взаєморозуміння. Заняття 3.

Ефективна комунікація в неповній родині. Заняття 4. Конфлікти та їх конструктивне вирішення. Заняття 5. Зміцнення сімейних зв'язків та підсумок програми. На основі участі у програмі батьки з неповних родин отримали змогу суттєво вдосконалити методичне забезпечення щодо формування комфортного середовища, а також дозволила вдосконалити навички активного слухання та конструктивного діалогу і дозволила опанувати вміннями спільно (діти разом з батьками) долати конфлікти без агресії та уникнення та звинувачень й закріпити навички взаємодії, створити позитивний досвід співпраці. Зокрема, на основі участі неповних родин у нашій авторській програмі вирішувалися проблеми дитини з неповної родини та цієї сім'ї, ми спостерігали також суттєве покращення сімейного способу життя, підвищення рівня функціональної педагогічної грамотності батьків, а також зменшення девіантних проявів у дітей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Recommendation CM/Rec (2011) 12 of the Committee of Ministers to member states on children's rights and social services friendly to children and families (Adopted by the Committee of Ministers on 16 November 2011 at the 1126th meeting of the Ministers' Deputies).
<https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=1872121>
- Албул, І. (2016). Робота соціального педагога з дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування. Форми влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: досвід Черкащини: матеріали III регіонального круглого столу (Умань, 28 вересня 2016 р.). Умань : ФОП Жовтий. URL: <https://dspace.udpu.edu.ua/handle/6789/5827>
- Бичук, І. О., Сокол, М. В. (2017). Соціальна робота з сім'єю: методичні рекомендації з дисципліни. Луцьк : Вежа-Друк. 40.
- Біла, І. П. (2024). Психологічні особливості та проблеми соціалізації дітей у неповних сім'ях: Робота на здобуття освітнього ступеня «Магістр»: Спеціальність: 053 Психологія Освітньо-професійна програма Психологія. Луцьк. 62.
- Білозор, Т. В. (2016). Особливості соціальної роботи з неповними сім'ями. *Соціальна робота в Україні: теорія і практика: науково-методичний журнал*. 3-4. 76-83.
- Війна в Україні: соціологічний вимір* (2023). Компанія «Оперативна соціологія» – на замовлення Норвезького інституту міських та регіональних досліджень (NIBR) та Університету Осло Метрополітен (OsloMet).
- Грижак, М. В. (2016). Діагностика батьківсько-дитячих відносин як умова надання просвітницької консультативної допомоги неповній сім'ї. *Педагогічний дискурс*. Вип. 13. С. 58–64.

- Деякі аспекти оцінки ефективності надання соціальних послуг різним категоріям клієнтів центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді* (2005). Вакуленко О. В., Комарова Н. М., Пеша І. В., Романова Н. Ф. Київ: Держсоцслужба. 124.
- Діти у складних життєвих обставинах* (2013). Програми і методики соціально-психологічної реабілітації та адаптації дітей, які перебувають у центрі соціально-психологічної реабілітації. Міністерство соціальної політики України, Державний інститут сімейної та молодіжної політики. Київ. 284.
- Докторович, М. О. (2007). Формування соціальної компетентності старшого підлітка з неповної сім'ї: автореф. дис. ... канд. пед наук: спец. 13.00.05 Соціальна педагогіка. К. 21.
- Докторович, М. О. (2012). Критеріальні підходи до визначення виховного потенціалу неповної родини Наукові праці. 53. 117–122.
- Енциклопедія для фахівців соціальної сфери (2012)* / За заг. ред. проф. І.Д. Зверєвої. Київ, Сімферополь: Універсум. 536.
- Етичний кодекс спеціалістів із соціальної роботи України.* Наказ Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту від 09.09.2005 р. №1965.
- Зайцева, З. Г. (1994). Неблагополучна сім'я та її вплив на формування особистості дитини. *Соціальна підтримка молоді сім'ї*. Збірник інформаційних, теоретичних та методичних матеріалів для працівників соціальних служб для молоді. Вип.1. К.: Український державний центр соціальних служб для молоді,. 77.
- Зберегти сім'ю* (2008): Практичний посібник із соціальної роботи із сім'ями, які опинились у складних життєвих обставинах / Мороз О.М., Постолук Г.І., Семигіна Т.В. та ін. К.: Державний інститут проблем сім'ї та молоді, вид. дім «ЕКМО». 180.

- Зберегти сім'ю, соціальна робота з сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах* (2009) / [автори-упорядники: Мороз О. М., Постолук Г. І., Семигіна Т.В., Шепіленко О.С.]. К.: ЕКМО. 160.
- Зверєва, І. Д., Безпалько, О. В., Харченко, С. Я. (2003). Соціальна робота в Україні: Навч. посіб. / [заг. ред. І.Д. Зверєвої, Г.М. Лактіонової]. К. : Наук. світ. 117.
- Іщенко, І. (2017). Превентивна робота з дітьми: актуалізація питання та перспективи дослідження. *Підприємництво, господарство і право*. Вип. 6. С. 122–126. ULR: <http://pgpjourn.kiev.ua/archive/2017/6/28.pdf>
- Капська, А. Й., Олексюк, Н. С., Калаур, С. М. Фалинська, З. З. (2010). Соціально-педагогічна робота з проблемними сім'ями: Посібник. Тернопіль: Астон,. 304.
- Капська, А. Й., Пеша, І. В. (2012). Соціальний супровід різних категорій сімей. Навч. посіб. К.: Центр учбової літератури, 248.
- Клос, Л. Є., Микитенко, Н. О. (2005). Вступ до практичної соціальної роботи: Навчально-методичний посібник для студентів спеціальності “Соціальна робота” вищих навчальних закладів. Львів: Видавництво Національного університету “Львівська політехніка”. 140.
- Коломієць, О. О. (2009). Моно батьківські сім'ї: соціальний захист і самозабезпечення Стратегічні пріоритети. 4. 148–156.
- Коломоєць, І. А. (2023). Особливості соціально-педагогічної роботи з дітьми з неповних сімей : бакалаврська робота. Кривий Ріг : КДПУ, 51.
- Комплієнко, І. (2020). Неповна сім'я як чинник вживання старшокласниками психоактивних речовин. *Проблеми сучасної психології*, 2020. 49. 177–201.
- Конончук, А. (2014). Неповна батьківська сім'я як об'єкт соціально педагогічної роботи. *Наукові записки Ніжинського державного*

університету ім. Миколи Гоголя. Психолого-педагогічні науки. 3. 50–56.

Конституція України. Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 30, ст. 141

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>

Кривоконь, Н. І. (2011). Поняття наснаження в аспекті психології соціальної роботи. *Проблеми загальної та педагогічної психології* : зб. наук. пр. Ін-ту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. К. Т. XIII, Ч. 3. 190–198.

Лакуста, Т. Д. (2015). Причини появи неповних сімей в сучасному суспільстві. *Науковий вісник Ужгородського університету: Серія: Педагогіка. Соціальна робота.* 22. 88–90.

Лукашевич, М. П. (2012). Соціологія сім'ї: теорія і практика: навч. посібник. К. : ПК ДСЗХ, 126.

Луценко, Ю. А. (2005). Соціально дезадаптована поведінка неповнолітніх. *Ювенальна юстиція і ювенальні суди в українському судочинстві.* К.: Всеукр. Комітет Захисту дітей, ЮНІСЕФ. С. 108–111.

Лютак, О. З. (2016). Робота психолога в неповних сім'ях: навчально-методичний посібник. Київ : Фенікс. 214.

Максимович, О. М. (2014). Особливості виховання дітей із розлучених сімей. Київ: ДЦССМ, 140.

Максимович, О. М., Постовий, В. Г. (2004). Особливості виховання дітей із розлучених сімей : навч.-метод, посіб. К.: ДЦССМ, 140.

Маннапова, К. Р. (2016). Неповна сім'я як чинник, що впливає на формування життєздатності підлітків. *Вісник Харківського національного університету. Серія «Психологія»*, 9 (59). 126–134.

Методичні рекомендації соціальним працівникам щодо удосконалення соціальної роботи із сім'ями, де є конфліктні стосунки між батьками та дітьми (2003). / з досвіду практичної діяльності

центру підтримки сім'ї Українського інституту соціальних досліджень) / О.О. Яременко, А.М. Ноур. К.: ДПКСМ, 140.

Молодіжна робота: запитання та відповіді. (2020). Навчально-методичний посібник для фахівців, які працюють з молоддю. Київ: ДУ «Державний інститут сімейної та молодіжної політики», 84.

Організація і технології соціальної роботи з дітьми вулиці (2003) / за ред. проф. А.Й. Капської. К. : Інтернаціональний Союз. Ліга соціальних працівників України, 260.

Пан, А. В. (2012). Психологічні особливості дитини з неповної сім'ї: магістерська робота спеціальності 053 Психологія освітньої програми: 053 Психологія. Запоріжжя, 104.

Пастощук, Г. Д. (2018). Життєдіяльність неповних сімей як психологічна проблема. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Вип. 3. Том. 2. 85–91.

Пєша, І. В. (2010). Напрями реалізації регіональних програм підтримки сім'ї. *Вісник Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту*. 3. 46– 55.

Пєша, І. В. (2012). Модель соціальної роботи з сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах. *Вісник Чернігівського національного університету*. Серія: Педагогічні науки. Випуск 104. Т. 2. Чернігів: ЧНПУ, 50–54.

Пєша, І. В. (2020). Обґрунтування напрямів та завдань молодіжної роботи на рівні територіальної громади. *Інвестиції: практика та досвід*. 19-20. 155–160.

Пєша, І. В., Сопівник, І. В., Галайдюк В.В., Кошук, О. Б. (2023). Соціальна робота з сім'ями, дітьми та молоддю. Навчальний посібник. Київ: Компринт. 449.

Пєша, І. В., Яблонська, Т. М. (2019). Проблеми розвитку сім'ї в ракурсі державної сімейної політики. *Особистість у кризових умовах та критичних ситуаціях життя: матеріали V Міжнародної*

науковопрактичної конференції (28 лютого – 1 березня 2019 року, м. Суми). Сумський державний педагогічний університет імені А.С. Макаренка. Суми : Вид-во СумДПУ імені А.С. Макаренка, 88–92.

Полтавець, О. В. (2011). Особливості образу сім'ї у дітей з неповних сімей в сучасних умовах. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди*. Психологія. 38. 160 - 169.

Полтавець, О. В. (2018). Особливості образу сім'ї у дітей з неповних сімей в сучасних умовах. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди*. Психологія, 38. 160–169.

Практики надання соціальних послуг сім'ям, які перебувають у складних життєвих обставинах (2016). Науково-методичний збірник. К.: Київський міський центр соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, Державний інститут сімейної та молодіжної політики, 110.

Про державну допомогу сім'ям з дітьми: Закон України від 21 листопада 1992 року № 2811-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-12#Text>

Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям: Закон України від 1 червня 2000 року № 1768-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1768-14#Text>

Про забезпечення соціального захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, у тому числі дітей, які постраждали від жорстокого поводження: Постанова Кабінету Міністрів України від 1 червня 2020 р. № 585. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/585-2020-%D0%BF#n13>

Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей: Закон України від 24 січня 1995 р. № 20/95-ВР. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/20/95-вр>

- Про організацію надання соціальних послуг:* Постанова Кабінету Міністрів України від 1 червня 2020 р. № 587. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/587-2020-%D0%BF#n176>
- Про основні засади державної молодіжної політики:* Закон України від 27 квітня 2021 року № 1414-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1414-20#Text>
- Про охорону дитинства:* Закон України. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2001, № 30, ст.142 <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text>
- Про соціальні послуги:* Закон України від 17 січня 2019 року № 2671- VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19>
- Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю:* Закон України від 21 червня 2001 року № 2558-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2558-14#Text>
- Проблеми українських дітей під час війни (2023) (27 січня – 1 лютого 2023).* Рейтинг. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/problems_of_ukrainian_children_in_conditions_of_war_january_27-february_1_2023.html
- Робота з сім'ями, які потребують професійної соціально-педагогічної підтримки (2007):* Тренінг курс для спеціалістів соціальної сфери / За заг. ред. Т.Ф. Алексєєнко. К. : Основа-Принт. 128.
- Робота з сім'ями, які потребують професійної соціально-педагогічної підтримки (2007).* Тренінговий курс для спеціалістів соціальної сфери / [за заг. ред. Т.Ф.Алексєєнко]. К.: Основа-Принт, 128.
- Семигіна, Т. (2020). Сучасна соціальна робота. Київ: Академія праці, соціальних відносин і туризму, 275.
- Сімейний кодекс України (2002): Кодекс України від 10 січня 2002 року № 2947-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>

- Соляник, М. Г. (2015). Технології соціально-педагогічної підтримки сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах. Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.05. Київ, 329.
- Соціальна робота в Україні (2004):* Навч. посіб. / І. Д. Зверева, О. В. Безпалько, С. Я. Харченко та ін.; За заг. ред.: І.Д. Зверевої, Г.М. Лактіонової. К.: Центр навчальної літератури, 256.
- Соціальна робота з вразливими сім'ями та дітьми (2017):* посіб. у 2-х ч.; Ч. І. Сучасні орієнтири та ключові технології / З.П. Кияниця, Ж.В. Петрочко. К. : ОБНОВА КОМПАНІ. 256.
- Соціальна робота з вразливими сім'ями та дітьми (2017):* посіб. у 2-х ч.; Ч. 2. / За заг. ред.: Т.В. Журавель, З.П. Кияниці. К. : ОБНОВА КОМПАНІ,. 352.
- Соціальна робота з сім'єю: методичні рекомендації з дисципліни (2017) /* І.О. Бичук, М.В. Сокол. Луцьк : Вежа-Друк, 40.
- Соціальна робота: Короткий енциклопедичний словник (2002).* К. : ДЦССМ, Книга 4, 536.
- Соціальні служби родині (2003):* Розвиток нових підходів в Україні / [за ред. І.М.Григи, Т.В.Семигіної]. К.: ДЦССМ, 86.
- Спільно до нових послуг (2021).* Керівництво із впровадження соціальних послуг для сімей з дітьми в громадах. Частина II. Ведення випадку та міжвідомча взаємодія. Посібник / Дащаківська О.Ю., Стельмах С.С., Максименко К.М. Київ, 72
- Стандарт вищої освіти: другий (магістерський) рівень вищої освіти, ступінь вищої освіти Магістр, галузь знань 23 Соціальна робота, спеціальність 231 Соціальна робота.* Затверджено та введено в дію наказом Міністерства освіти і науки України від 24.04.2019 р. № 556.
URL:<https://mon.gov.ua/storage/app/media/vishchaosvita/zatverdzeni%20standarty/2019/05/06/231-sotsialna-robota-magistr.pdf>

- Степаниця, С. Л. (2011). Соціальна адаптація як невід'ємна складова соціалізації особистості. *Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць*. Випуск 49 (7). 298–303.
- Сущенко, І., Бондар, І., Острікова, А., Шелест, О. (2016). Навчальні матеріали 5-ти денної навчальної програми для молодіжних працівників в рамках проекту «Підтримка українських громад у зв'язку зі збільшенням кількості ВПО». Державний інститут сімейної та молодіжної політики. Київ, 74.
- Суятинова, К. (2013). Особливості впливу неповної сім'ї на соціалізацію дитини дошкільного віку. Психолого-педагогічні проблеми сільської школи. Вип. 47. 194–199.
- Теорії і методи соціальної роботи* (2005) / За ред. Семигіної Т. В., Миговича І. І. К. : Академвидав. 328.
- Теорія та методи соціальної роботи* (2005): Підручник для студентів вищих навчальних закладів / за ред. Т.В. Семигіної, І.І. Мигович. К. : Академвидав. 328.
- Технології роботи з різними категоріями клієнтів центрів соціальних служб для молоді* (2003): Методичний посібник / С.В. Толстоухова, О.О. Яременко, О.В. Вакуленко та ін. К.: ДЦССМ, Державний ін.-т проблем сім'ї та молоді, 88.
- Технології соціальної роботи* (2015): навч. посіб. для студентів ВНЗ / О. А. Агарков [та ін.]. Запоріжжя : Мотор Січ, 486.
- Технології соціально-педагогічної роботи з сім'ями* (2014): навчальний посібник / А.Й. Капська, І.В. Пєша, О.Ю. Міхєєва, М.Г. Соляник. К. : НПУ ім. М.П. Драгоманова, 257.
- Глумачний словник-мінімум із соціальної педагогіки та соціальної роботи* (2017) / упор. Л.В. Лохвицька. 2-ге вид., оновл. Тернопіль : Мандрівець, 232.
- Трубавіна, І. М. (2003). Соціальний супровід неблагополучної сім'ї. Науково-методичні матеріали. К. : ДЦССМ, 86.

- Тюптя, Л. Т., Іванова, І. Б. (2008). Соціальна робота: Теорія і практика. Київ: ВМУРОЛ, 408.
- Шульга, А. В. (2017). Підготовка майбутнього вчителя початкової школи до роботи з батьками молодших школярів з неповних сімей. Дис. к.пед. наук: спец. 13.00.04. Чернівці: ЧНУ ім. Ю. Федьковича. 171.
- Юрченко, І. В. (2008). Функціонально неповна сім'я: характерні риси та проблеми. Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія. Івано-Франківськ: ВЦВ ЦІТ. Вип. 13. Ч. 2. 207–216.
- Юрченко, І. В. (2016). Функціонально неповна сім'я: характерні риси та проблеми: збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія, 13(2), 207–216.
- Юрченко, І. В. (2017). Психологічний супровід неповних сімей (утворених внаслідок еміграційних процесів) в умовах роботи школи-садка. *Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. Серія 12: Психологічні науки*. К.: Всесвіт, Вип. 14 (38). 108–111.
- Ярош, Н. С., Розумна, М. В. (2020). Особливості копінг-стратегій студентів, які виховувались у неповній родині. Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Психологія»,– 69. 112118.

Д О Д А Т К И

Додаток А
ОСНОВНІ ФУНКЦІЇ СУЧАСНОЇ СІМ'Ї

Сфера сімейної діяльності	Громадські функції	Індивідуальні функції
Репродуктивна	Біологічне відтворення суспільства	Задоволення потреб у дітях
Виховна	Соціалізація молодого покоління. Підтримка безперервності суспільства	Задоволення потреб у народжуваності, контактах з дітьми, вихованні їх, самореалізації в дітях
Господарсько-побутова	Підтримка соціального здоров'я членів суспільства, догляд за дітьми	Надання господарсько-побутових послуг одними членами сім'ї іншим
Виробничо-економічна	Розвиток дрібного виробництва та сфери послуг, отримання доходу за рахунок використання сімейної приватної власності, сімейних фірм, фермерства	Надання економічної незалежності одними членами іншим, з допомогою сімейних підприємств, фірм
Матеріального забезпечення	Матеріальна підтримка неповнолітніх та непрацездатних членів суспільства	Надання матеріальних коштів одними членами сім'ї іншим (у випадку непрацездатності або в обмін на послуги)
Первинного соціального контролю	Моральна регламентація поведінки членів сім'ї у різних сферах життєдіяльності та обов'язку у стосунках між батьками і дітьми, представниками старшого та середнього поколінь	Формування та підтримка правових і моральних санкцій за порушення норм взаємин між членами сім'ї
Духовного спілкування	Розвиток членів сім'ї як особистостей	Духовне взаємозбагачення членів сім'ї, зміцнення дружніх основ шлюбу
Соціально-статусна	Передача визначеного соціального статусу членам сім'ї в суспільстві, відтворення його соціальної структури	Задоволення потреб у соціальному просуванні
Дозвільнева	Організація раціонального дозвілля членів суспільства, соціальний контроль у сфері дозвілля	Задоволення потреб у спільному проведенні дозвілля, взаємно збагачений інтерес

Емоційна	Емоційна стабілізація членів суспільства та їх психологічна терапія	Надання психологічного захисту й емоційної підтримки членам сім'ї, задоволення потреб в особистому щасті та любові
Сексуальна	Контроль сексуальної поведінки членів суспільства	Задоволення сексуальних потреб

Додаток Б

ТИПОЛОГІЯ СІМЕЙ ЗА ПЕВНИМИ КЛАСИФІКАЦІЙНИМИ

ОЗНАКАМИ

Класифікаційна ознака	Види сімей
За складом	Нуклеарна сім'я (з двох поколінь — батьків і дітей) Складна сім'я (сім'я з кількох поколінь) Неповна сім'я (з одним з батьків та дітьми) Материнська сім'я (жінка, яка не була в шлюбі, та дитина)
За кількістю дітей	Бездітна сім'я Однодітна сім'я Малодітна сім'я (з двома дітьми) Багатодітна сім'я (з трьома та більше дітьми)
За наявністю нерідних дітей	Опікунська сім'я Прийомна сім'я
За сімейним стажем	Молода сім'я Сім'я середнього шлюбного віку Зріла сім'я
За типом главенства в сім'ях	Демократична (партнерська) сім'я Авторитарна (домінаторна) сім'я Ліберальна сім'я
За національним(етнічним) складом	Однонаціональна сім'я Міжнаціональна сім'я Сім'я з громадян різних держав Сім'я з осіб різного віросповідання
За місцем проживання	Міська сім'я Сільська сім'я Віддалена сім'я Патрілокальний – у батьків чоловіка Матрілокальний – у батьків жінки Неолокальний (дислокальний) – окремо один від одного Унілокальний – усі разом
За рівнем матеріального достатку	Сім'я із середнім матеріальним достатком Малозабезпечена сім'я Сім'я, що перебуває за межею бідності Заможна сім'я Елітарна сім'я
За професійною діяльністю подружжя	Робітнича сім'я Фермерська сім'я
За соціальним станом	Гомогенні - подружжя приблизно з однієї соціальної страти Гетерогенні - подружжя походять з різних соціальних груп, каст, класів.

За особливими умовами сімейного життя	Студентська сім'я Дискантна сім'я Сім'я в громадянському шлюбі Сім'я біженців
Юридичне оформлення шлюбу	Громадський – оформлений у відповідних органах державної влади без участі церкви Офіційний – юридично засвідчений документами; Неформальний – юридично засвідчений документами;
Вибір партнерів	Сорорат – вдовець вдруге одружується на молодшій сестрі покійної дружини Кузенний – між двоюрідними родичами Морганатичний – між партнерами різного статусу Ендогамія – партнер вибирається тільки з представників своєї групи Певірат – удова вибирає партнера серед братів свого чоловіка Екзогамія – партнер вибирається тільки поза спорідненою групою
За якістю сімейних взаємин	Благополучні сім'ї Неблагополучні сім'ї (сім'ї зі стійкими конфліктами у взаємовідносинах між подружжям, батьками та дітьми; сім'ї з алко- чи наркозалежними членами; сім'ї з низьким морально-культурним рівнем батьків; сім'ї з насильством щодо членів родини; сім'ї, де є засуджені чи ув'язнені; сім'ї, де є серйозні помилки і прорахунки у вихованні дітей)
Чисельність шлюбної групи	Моногамія – чоловік із жінкою Бігамія – чоловік з двома жінками або жінка з двома чоловіками Полігамія – більше одного нареченого (нареченої) Полігінія – багато жінок Сероратна полігінія – декілька жінок, що є сестрами Поліандрія – багато чоловіків Братська поліандрія – декілька чоловіків, що є братами Груповий – декілька чоловіків з декількома жінками
За критерієм влади	Патріархальна – домінує чоловік Матріархальна – домінує жінка Егалітарна – рівні права у чоловіка і жінки

За ступенем негараздів	Конфліктні – в яких виникають суперечності між інтересами, потребами, бажаннями членів сім'ї. Кризові – де потреби та інтереси стикаються особливо різко, оскільки стосуються найважливіших сфер життєдіяльності сім'ї. Проблемні – що потребують допомоги в конструктивному розв'язанні конфліктів.
За виховним потенціалом	Виховально-сильні, тобто зі сприятливою моральною атмосферою сім'ї; Виховально-стійкі, де створюються загалом сприятливі можливості для виховання, а труднощі, що виникають у сім'ї, і недоліки усуваються за допомогою інших соціальних інститутів, насамперед школи; Виховально-нестійкі, для яких характерна неправильна виховна позиція батьків (наприклад, надмірна опіка) при відносно високому загальному виховному потенціалі сім'ї; Виховально-слабкі зі втратою контакту з дітьми і контролю над ними, коли батьки з різних причин (через поганий стан здоров'я, перевантаженість роботою, низький рівень освіти та психолого-педагогічної компетентності) не здатні правильно виховувати дітей, поступившись у своєму впливі групі однолітків.

Додаток В
ЗАТВЕРДЖЕННЯ КВАЛІФІКАЦІЙНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ
ПРОФЕСІЇ «ФАХІВЕЦЬ ІЗ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ»
Н А К А З

м. Київ 24.03.2016

Про затвердження кваліфікаційної характеристики професії «Фахівець із соціальної роботи»

Відповідно до підпункту 18 пункту 4 Положення про Міністерство соціальної політики України, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 17.06.2015 № 423, з метою вдосконалення надання соціальних послуг найвразливішим верствам населення

НАКАЗУЮ:

1. Затвердити кваліфікаційну характеристику професії «Фахівець із соціальної роботи», що додається.

2. Вважати такою, що втратила чинність, кваліфікаційну характеристику професії «Фахівець із соціальної роботи», що міститься у Випуску 80 «Соціальні послуги» Довідника кваліфікаційних характеристик професій працівників, затвердженого наказом Мінпраці від 14.10.2005 № 324, у редакції, затвердженій наказом Мінсоцполітики від 25.05.2012 № 309.

Міністр П. Розенко

Наказ Міністерства соціальної політики України 24/03/2016 № 285

ФАХІВЕЦЬ ІЗ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

Завдання та обов'язки. Організовує виявлення в зоні соціального обслуговування (громаді, організації, на підприємстві тощо) та веде облік сімей (осіб), які перебувають у складних життєвих обставинах і потребують соціальної підтримки (надання соціальних послуг), у тому числі постраждалих від насильства в сім'ї та торгівлі людьми. Оцінює потреби сімей (осіб), які перебувають у складних життєвих обставинах. Визначає перелік необхідних соціальних послуг, форми та методи соціальної роботи.

Готує пропозиції місцевому органу виконавчої влади, органу місцевого самоврядування, керівнику установи / закладу щодо необхідності надання соціальних послуг сім'ям (особам), які перебувають у складних життєвих обставинах, для прийняття відповідного рішення; забезпечує соціальний супровід сімей (осіб), які перебувають у складних життєвих обставинах, соціальне супроводження прийомних сімей і дитячих будинків сімейного типу. Надає соціальні послуги консультування та представництва інтересів. Інформує з питань призначення видів соціальної допомоги, компенсацій, субсидій, пільг, надання соціальних послуг тощо; надає допомогу в оформленні запитів до відповідних інстанцій, заяв, документів для отримання усіх видів допомоги, приймає такі документи та забезпечує їх передання у відповідний підрозділ соціального захисту населення. Залучає до надання соціальних послуг заклади освіти, охорони здоров'я, соціального обслуговування, громадські організації, фонди та інші суб'єкти, що надають соціальні послуги, тощо. Встановлює причини асоціальних явищ і розробляє комплекс заходів щодо їх усунення. Сприяє формуванню в громаді сімейних, національно-патріотичних цінностей, засад відповідального батьківства. Виявляє вразливі сім'ї з ознаками неналежного виконання батьками обов'язків щодо виховання та розвитку дитини. Організовує залучення наявних фінансових, матеріальних та інших можливостей громади для підтримки сімей (осіб), які перебувають у складних життєвих обставинах. Проводить навчання соціальних працівників і соціальних робітників. Постійно підвищує свій професійний і загальноосвітній рівень. Використовує в роботі комп'ютерну техніку для створення, зберігання та обробки інформації.

Повинен знати: законодавство України з питань соціального захисту, соціальної роботи, охорони дитинства, запобігання та протидії домашньому насильству, протидії торгівлі людьми, соціальних і реабілітаційних послуг, соціальної допомоги; основи сімейного, трудового, житлового законодавства України; основи кримінального та цивільного права; нормативні, методичні

та інші розпорядчі документи й матеріали, які регламентують організацію надання соціальних послуг; нормативно-правові акти, що регулюють охорону материнства та дитинства, права дітей, громадян похилого віку, осіб з інвалідністю, ветеранів, пенсіонерів та інших вразливих верств населення; основи психології; форми та методи виховання дітей і підлітків, сімейного виховання та культури людських відносин; норми, порядок та організацію юридичної допомоги, піклування, опіки, позбавлення або поновлення батьківських прав; новітні підходи до соціальної роботи, надання соціальних і реабілітаційних послуг; систему державних закладів (освіти, охорони здоров'я, соціального захисту населення), громадських організацій з надання допомоги сім'ям (особам), які перебувають у складних життєвих обставинах; діловодство; норми охорони праці та вимоги до безпечного ведення робіт у різних соціальних обставинах; державну мову (відповідні регіональні мови або мови національних меншин).

Кваліфікаційні вимоги.

Провідний фахівець із соціальної роботи: вища освіта другого рівня за ступенем магістра та спеціальністю відповідної галузі знань; підвищення кваліфікації; стаж роботи на посаді фахівця із соціальної роботи I категорії – не менше ніж 2 роки.

Фахівець із соціальної роботи I категорії: вища освіта другого рівня за ступенем магістра та спеціальністю відповідної галузі знань; підвищення кваліфікації; стаж роботи на посаді фахівця із соціальної роботи II категорії – не менше ніж 2 роки.

Фахівець із соціальної роботи II категорії: вища освіта другого рівня за ступенем магістра та спеціальністю відповідної галузі знань; підвищення кваліфікації; стаж роботи на посаді фахівця із соціальної роботи – не менше ніж 1 рік.

Фахівець із соціальної роботи: вища освіта другого рівня за ступенем магістра та спеціальністю відповідної галузі знань без вимог до стажу роботи.

Додаток Г

ЕТИЧНИЙ КОДЕКС СПЕЦІАЛІСТІВ ІЗ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ УКРАЇНИ

(Затверджений наказом Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту від 09.09.2005 р. №1965)

Етичний кодекс спеціалістів із соціальної роботи (соціальних працівників і соціальних педагогів) України – це документ, який націлює на здійснення соціальної роботи в багатьох функціональних сферах з метою розвитку потенціалу та можливостей особистості, а також і задоволення людських потреб. В Етичному кодексі спеціалістів із соціальної роботи України визначено положення, які є для фахівців принциповими орієнтирами з питань професійної діяльності, виконання службових обов'язків, організації взаємодії з клієнтами. У документі визначено шляхи розв'язання моральних проблем та прийняття найбільш адекватного професійного рішення в етичних питаннях.

В основу Етичного кодексу спеціалістів із соціальної роботи України покладений вітчизняний досвід і міжнародні етичні принципи й стандарти соціальної роботи, що визначені на загальних зборах Міжнародної Федерації соціальних працівників (IFSW) у м. Коломбо (Шрі-Ланка) 6–8 липня 1994 р. Етичний кодекс спеціалістів із соціальної роботи України містить:

- етичні принципи діяльності спеціалістів із соціальної роботи (перелік базових етичних ідей і традицій, що стають підґрунтям для прийняття етичного рішення в соціальній роботі);
- норми етичної поведінки спеціалістів із соціальної роботи (основа професійної діяльності).

1. Етичні принципи діяльності спеціалістів із соціальної роботи

1.1. Повага до гідності кожної людини. Кожна людина є не повторною та унікальною, що необхідно враховувати соціальним працівникам, не допускаючи жодного прояву зневаги до особистості. Кожна людина має право на самореалізацію, яка не призводить до порушення подібних прав

інших людей. Соціальна робота є несумісною з прямим чи опосередкованим примусом клієнтів до будь-яких дій, навіть на користь клієнта або його близького соціального оточення.

1.2. Пріоритетність інтересів клієнтів. Спеціалісти із соціальної роботи спрямовують усі свої зусилля, знання та навички на допомогу окремим громадянам, сім'ям, групам, спільнотам та громадам для їх удосконалення, а також з метою розв'язання конфліктів та подолання їх наслідків.

1.3. Толерантність. Спеціалісти із соціальної роботи є толерантними до різних емоційних проявів клієнтів, мають належний рівень професійної підготовки, за будь-яких обставин зберігають рівновагу, терпимість. Спеціалісти із соціальної роботи приймають проблеми й обставини клієнтів незалежно від їхнього способу життя, поведінки, соціального і національного походження, статі тощо.

1.4. Довіра та взаємодія у вирішенні проблем клієнта. Спеціалісти із соціальної роботи співпрацюють із клієнтами, намагаючись якнайкраще розв'язувати будь-які завдання, з якими вони стикаються, з метою задоволення інтересів клієнтів. Спеціалісти із соціальної роботи сприяють добровільній участі клієнтів у процесі надання соціальної послуги. Спеціалісти із соціальної роботи мають сприяти максимальній самостійності клієнтів у розв'язанні їхніх соціальних проблем та в діях у відповідних соціальних ситуаціях. Спеціалісти із соціальної роботи створюють доброзичливу атмосферу спілкування з клієнтом. Довіра до спеціаліста із соціальної роботи є необхідною умовою результативної соціальної діяльності.

1.5. Доступність послуг. Спеціалісти із соціальної роботи надають допомогу кожному, хто звертається до них за захистом, підтримкою, консультацією або порадою, без будь-якої дискримінації щодо статі, віку, фізичних або розумових обмежень, соціальної чи расової приналежності, віросповідання, мови, політичних поглядів, сексуальної орієнтації.

1.6. Конфіденційність. Спеціалісти із соціальної роботи в будь-якій соціальній ситуації інформують клієнтів про те, як забезпечується конфіденційність, для чого вона необхідна, а також про обмеження в її дотриманні. Обов'язок спеціалістів із соціальної роботи – бути конфіденційними, що виключає можливість розголошення будь-яких відомостей про клієнтів, за винятком тих випадків, коли це робиться з їхньої згоди чи в установленому законом порядку.

1.7. Дотримання норм професійної етики. Спеціалісти із соціальної роботи сприяють формуванню та реалізації заходів соціальної політики, забезпеченню благополуччя людини, спільноти, громади, несуть відповідальність за розвиток та дотримання професійних норм у розв'язанні практичних завдань соціальної роботи.

2. Норми етичної поведінки спеціалістів із соціальної роботи

Норми етичної поведінки спеціалістів із соціальної роботи є основою їхньої професійної діяльності згідно із загальнолюдськими цінностями та етичними принципами соціальної роботи.

2.1. Етична поведінка стосовно професії:

2.1.1. Дотримуватися Етичного кодексу, діяти відповідно до принципів і норм етичної поведінки.

2.1.2. Підвищувати якість та ефективність соціальних послуг, розвивати професіоналізм у соціальній роботі, залучаючи волонтерів (добровільних помічників) до виконання посильних для них завдань.

2.1.3. Бути відповідальним за клієнтів у рамках обмежень, установлених положеннями цього Кодексу.

2.1.4. Визначати і з'ясовувати характер та причини індивідуальних, сімейних, групових соціальних проблем, проблем територіальної громади та глобальних соціальних проблем.

2.1.5. Підвищувати статус соціальної та соціально-педагогічної роботи.

2.1.6. Стимулювати розроблення та впровадження соціальних технологій, методів, методик, програм, що спрямовані на покращення якості життя людини, сім'ї, групи людей, громади, спільноти та суспільства.

2.1.7. Визнавати пріоритети професійної відповідальності над власними інтересами.

2.1.8. Роз'яснювати призначення, цілі та завдання професійної соціальної та соціально-педагогічної роботи.

2.2. Етична поведінка стосовно колег:

2.2.1. Визнавати різні погляди та форми практичного досвіду колег у соціальній роботі й інших фахівців, висловлювати критичні зауваження та пропозиції лаконічно і коректно.

2.2.2. Піддавати конструктивному аналізу професійні дії колег, теоретичні та методичні засади їхньої професійної діяльності.

2.2.3. Створювати та систематично використовувати можливості, умови для обміну знаннями, досвідом і поглядами з колегами у соціальній роботі, фахівцями інших галузей, волонтерами з метою вдосконалення власної практики роботи та збагачення інтелектуальних ресурсів професійної групи.

2.2.4. Підтримувати діяльність легалізованих професійних об'єднань та асоціацій, що відповідає вимогам чинного законодавства.

2.2.5. Відстоювати професійну честь і гідність своїх колег, не допускати упередженої критики на їхню адресу та щодо професії взагалі.

2.2.6. Звертати увагу відповідних організацій на будь-які порушення положень цього Кодексу.

2.3. Етична поведінка стосовно клієнтів:

2.3.1. Поважати особистість клієнта і гарантувати захист його гідності та прав незалежно від походження, статі, віку та внеску в суспільний і соціальний розвиток.

2.3.2. Прагнути зрозуміти кожного клієнта, з'ясовувати всі чинники проблеми, що виникла, пропонувати оптимальні види професійної діяльності або соціальних послуг.

2.3.3. Безпека клієнтів з першою умовою діяльності спеціалістів із соціальної роботи.

2.3.4. Допомогати всім клієнтам рівною мірою.

2.3.5. Заохочувати клієнта до взаємодії, яка ґрунтується на довірі, співчутті та збереженні конфіденційності.

2.3.6. Визнавати і поважати наміри, відповідальність клієнтів за прийняте рішення.

2.3.7. Якщо неможливо надати відповідну соціальну послугу, спеціалісти із соціальної роботи зобов'язані повідомити про це клієнтам, залишивши за ними право на свободу дій.

2.4. Етична поведінка стосовно взаємодіючих організацій:

2.4.1. Співпрацювати з тими установами й організаціями, на міри та діяльність яких спрямовані на надання соціальних послуг, використовувати досвід їхньої роботи як ресурсну можливість для підвищення якості допомоги клієнтам.

2.4.2. Підтримувати та популяризувати партнерські стосунки між організаціями, що здійснюють соціальну діяльність у громаді, суспільстві.

2.4.3. Забезпечувати професійну звітність перед клієнтами та громадськістю про ефективність і продуктивність роботи шляхом періодичних публічних оглядів якості, результативності та ефективності послуг, що надаються.

Додаток Д

ПЛАН ПРОГРАМИ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОГО ПРАКТИКУМУ
«ЕФЕКТИВНА ВЗАЄМОДІЯ МІЖ БАТЬКАМИ ТА ДІТЬМИ З
НЕПОВНИХ РОДИН»

Назва та мета заняття	Зміст	Очікуваний результат
Заняття 1. Знайомство та створення атмосфери довіри Мета: сформувати комфортне середовище, виявити потреби неповної родин, налаштувати на співпрацю	Вступне слово фахівця з соціальної роботи: знайомство, очікування батьків і дітей. •Міні-інформаційний блок: «Особливості неповної родини та емоційні потреби дитини». •Вправа «Наш сімейний ресурс»: кожна сім'я визначає свої сильні сторони. •Вправа для батьків і дітей: складання «Сімейних правил довіри». •Рефлексія: Що сьогодні було важливим?	Родини відчують безпечну атмосферу під час участі у програмі та мають змогу налагодити позитивну психологічну атмосферу
Заняття 2. Емоційна грамотність та взаєморозуміння Мета: навчити батьків і дітей розпізнавати та виражати емоції екологічно	•Міні-лекція: «Емоції: як їх розуміти і чому вони важливі у сімейному спілкуванні». •Вправа «Карта емоцій»: батьки та діти створюють власні «емоційні профілі». •Техніка «Я-повідомлення» (практика у парах): як говорити без звинувачень. •Рольова вправа: програвання типових конфліктних ситуацій. •Підсумок: навички, які варто спробувати вдома.	Родини починають краще розуміти власні емоції та емоції одне одного
Заняття 3. Ефективна комунікація в неповній родині Мета: розвинути навички активного слухання та конструктивного діалогу.	•Міні-лекція «Чому нас не чують? Пастки комунікації в неповних родинках». •Вправа «Активне слухання»: повтор, уточнення, підтримка. •Рольова гра «Спір без переможців»: тренування конструктивного діалогу. •Спільне завдання «Сімейна	Покращення взаємного слухання, зменшення напруження у спілкуванні

	скринька підтримки»: створення символічного простору позитивних слів. •Рефлексія: що сьогодні було найціннішим для налагодження спільної комунікації?	
Заняття 4. Конфлікти та їх конструктивне вирішення <u>Мета:</u> навчити родини долати конфлікти без агресії, уникнення та звинувачень	•Міні-лекція «Конфлікт у сім'ї: норма чи проблема?» •Інструмент «СТОП-пауза»: саморегуляція під час емоційного напруження. •Вправа «Сходінки вирішення конфлікту» п – покрокова модель дій. •Робота в парах: аналіз реальної ситуації зі свого досвіду. •Створення «Антикризового сімейного плану»	Родини відчують зміцнення взаємозв'язку, отримують мотивацію до подальшого розвитку
Заняття 5. Зміцнення сімейних зв'язків та підсумок програми <u>Мета:</u> закріпити навички взаємодії, створити позитивний досвід співпраці	•Вправа «Мій внесок у сім'ю»: усвідомлення цінності кожного члена родини. •Спільний творчий проєкт: «Сімейна мрія» (плакат, колаж, дерево мрій). •Підбиття підсумків: що змінилося за 5 занять? •Оцінка програми та формування індивідуальних планів підтримки. •Ритуал завершення: обмін теплими побажаннями.	Родини отримують конкретні інструменти вирішення труднощів

Додаток Е

Роздаткові матеріали для проведення програми соціально-педагогічного
практикуму на тему:

«Ефективна взаємодія між батьками та дітьми з неповних родин»

Вправа 1. Наші сімейні ресурси

Запишіть або намалюйте, що є вашими ресурсами.

- 1.
- 2.
- 3.
- 4.

Вправа 2. Сімейне правило довіри

Наші правила довіри:

- 1.
- 2.
- 3.

Вправа 3. Карта емоцій

Позначте емоції та реакції.

Радість –

Сум –

Злість –

Страх –

Спокій –

Вправа 4. Я-повідомлення

Я відчуваю ____, коли _____. Мені потрібно _____.

Я відчуваю ____, коли _____. Прошу _____.

Вправа 5. Активне слухання

Позначте навички:

- Я уважно слухаю

- Повторюю думки
- Уточнюю
- Показую розуміння

Мій результат:

Найкраще виходить:

Потрібно потренувати:

Вправа 6. Скринька підтримки

Напишіть 5 фраз підтримки:

- 1.
- 2.
- 3.
- 4.
- 5.

Вправа 7. Стоп-пауза

Коли я злюсь, мені допомагає:

- вдихнути
- вийти на хвилину
- випити води
- порахувати до 10
- сказати: «Мені треба пауза»
- інше:

Вправа 8. Сходишки вирішення конфлікту

1. Що сталося?
2. Як я це бачу?
3. Що я відчуваю?
4. Чого я хочу?
5. Рішення, яке підходить обом:

Вправа 9. Мій внесок у сім'ю

Я роблю добро, коли...

Я допомагаю...

Я підтримую так...

Вправа 10. Сімейна мрія

Наші спільні мрії:

1.

2.

3.

Що можемо зробити цього тижня: